

กรมมหาดไทย

ราชบัณฑิตยสถาน

ศาสตราจารย์, อธิการบดี (ประจวบ ภาณุภาค)

จดหมายเหต

สมัยฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี

(พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๔๓)

ในงานปลงศพ นางสาว สุกจัตร์รัส

เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘

ณ จังหวัดราชบุรี

คำปรารภ

เนื่องจากการจัดงานศพมารดาข้าพเจ้านี้ ข้าพเจ้า
มาระตีกว่า จะได้อะไรเป็นเครื่องตอบแทนคุณท่าน
ที่เคารพรักของมารดาข้าพเจ้าซึ่งดวงดับไปแล้วและตัว
ข้าพเจ้า ซึ่งได้กรุณาส่งละเวดาอันมีค่ามาประชุมเพลิง
เพื่อเป็นเกียรติยศแก่มารดาข้าพเจ้า ผู้ดวงดับไปแล้ว
ข้าพเจ้าเห็นว่าคงไม่มีอะไรดีไปกว่า “หนังสือ” ซึ่ง
เป็นของถาวรและเตือนความทรงจำของท่าน.

เมื่อได้เดือกว่าของที่จะตอบแทนความกรุณา คือ
หนังสือ ข้าพเจ้าควรจะใช้หนังสืออะไรจึงจะดี และ
เหมาะสมกับสมัย หนังสือเกี่ยวกับการธรรมะก็มีผู้
พิมพ์แจกกันมากมาย จนกระทั่งผู้ได้รับไปแล้ว บาง
ท่านไม่เคยได้อ่านหนังสือนั้นเลยเลย ข้าพเจ้าจึงเห็นว่า
หนังสือที่ดีและเหมาะสมกับสมัยนั้น ควรเป็นหนังสือ
ที่เกี่ยวกับการปลุกใจให้รักประเทศชาติจึงจะเป็นหนังสือ

ซึ่งเหมาะสมกับสมัย หนังสือชนิดนี้เราจะหาที่ไหนไม่ได้
 ไปกว่าหอสมุดแห่งชาติไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงวานนายปาน
 ทวีวงศ์ ไปเดิอกมาได้ ๔ เรื่อง เมื่อข้าพเจ้าเด็กแล้ว
 เห็นว่า “จดหมายเหตุ สมัยฝรั่งเค้ายึดเมืองจันทบุรี”
 เรียบเรียงโดยหลวงสาครคชเขตต์ (ประทวน สาคกริ
 กานนท์) ซึ่งท่านกำลังถืออยู่นี้ เป็นหนังสือสมดัง
 ความประสงค์ของข้าพเจ้า จึงได้จัดการขออนุญาต
 จากเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร และได้รับ
 อนุญาตให้จัดการพิมพ์ ได้ตามความประสงค์.

การที่ข้าพเจ้าจัดพิมพ์หนังสือเรื่องชนกเพื่อเป็นการ
 ปลุกใจยุวชน และชนชาวสยาม เพื่อให้ตื่นตระระดีก
 ถึงชีวิตของชาวจันทบุรี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคนไทย
 ในอดีต และเป็นพงศาวดารส่วนหนึ่งของประเทศสยาม
 อันเป็นเกียรติของชาวเรา ซึ่งเราชาวสยามจะลืมเสีย
 หาได้ไม.

ข้าพเจ้ารู้สึกขอบคุณท่านที่ได้ให้ความช่วยเหลือ

เช่นนายปาน ทวีวงศ์ และนายพิชญ์ รพีพันธุ์ กับนายก็
 อยู่โพธิ์ ที่กรุณาช่วยเหลือให้ความประสงค์ของ
 ข้าพเจ้าตกลงไปโดยความเรียบร้อยในเขตอันรวดเร็ว
 ข้าพเจ้าขอจารึกคุณไว้ ในสมุดเล่มนี้ด้วย.

นายสุนทร ศุภจักร์

๑๒ เมษายน ๒๕.

นางขาว สุภจัตุรัส

เกิด วันที่ ๘ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๓๔
ถึงแก่กรรม วันที่ ๓๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕
รวมอายุ ๔๐ ปี ๓๐ วัน

ประวัติ

นางขาว ศุภจตุรัส

นางขาว ศุภจตุรัส เป็นบุตรนายจี่ นางเด็ก นราศรี
เกิดเมื่อวันที่ ๘ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๓๕ ครบ
กบวชนช ๓๐ ค่าเดือนยี่ ปีเถาะ ณะที่บ้านตำบลหน้า
เมือง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี.

เมื่ออายุ ๑๘ ปี ได้ทำการสมรสกับนายจันทน์
ศุภจตุรัส มีบุตรชายด้วยกัน ๓ คน ชื่อ ต้นทร ศุภจตุรัส
ทั้งสองอยู่ด้วยกันตลอดมาจน เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน
พุทธศักราช ๒๔๗๕ นายจันทน์ ศุภจตุรัส ได้ถึงแก่
กรรมลง.

ครั้นต่อมาระวางเดือนธันวาคม พระพุทธศักราช
๒๔๗๕ ก็เริ่มป่วยเป็นไข้ ในภายหลังกลายเป็นโรค
ดำได้พิการ ได้รับการรักษาพยาบาลจากแพทย์ที่มชอ

เลี้ยงทั้งแผนปัจจุบันและแผนโบราณเป็นอย่างดี แต่
 อาการโรคหาทุเลาองไม่ มีแต่ทรงกับทรุดเรื่อยมาจน
 ถึงวันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕ เวลา ๑๕ น.
 เศษ อาการโรคกำเริบถึงที่สุดจึงได้ถึงแก่กรรม คำ
 นวณอายุได้ ๕๐ ปี ๑๐ วัน.

นางสาว ศุภจิตร์รัตน์ เป็นผู้มีนิสัยขี้อ้อน
 อารีย์ ใจคอกว้างขวาง เป็นผู้ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วน
 ตัว คอยช่วยเหลือทุกคนของผู้อื่น เป็นผู้มีน้ำใจ
 เด็ดมไ้ในพระพุทธานุศาสน์อย่างยิ่ง ทุก ๆ วันอุโบสถ
 จำต้องไปทำบุญถือศีลเจริญภาวนาเป็นนิจตลอดมาจน
 กระทั่งถึงแก่กรรม เป็นที่ขอบพอรักใคร่ เคารพนับถือ
 ของบรรดาญาติมิตรและผู้ที่คุ้นเคยทั่ว ๆ ไป.

สารบัญ

๑	ความประสงค์ของผู้เรียบเรียง	หน้า	๑
๒	ปฐมเหตุที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี	”	๕
๓	ทหารไทยออกจากจันทบุรี	”	๘
๔	ฝรั่งเศสจัดตั้งกองทัพ	”	๓๐
๕	การปกครองฝ่ายไทยในสมัยนั้น	”	๓๒
๖	พดเมืองเข้าอยู่ในความคุ้มครอง ป้องกัน ของฝรั่งเศส	”	๓๖
๗	สัมมาคมองยกาเวป กองทหาร ฝรั่งเศสช่วยปราบปราม	”	๓๗
๘	การชำระ คดีความ ที่ เกี่ยว ของ คดีย คนใน บัง คับฝรั่งเศส	”	๔๐
๙	การดับเพลิงน้ายกอนนายทหารฝรั่งเศส	”	๔๒
๑๐	การดำเตียงสระเบียงอาหาร เครื่องสรรพาวุธและ		

	ทหารตั้งระหว่างอิน โดจันกับจันทบุรี	หน้า ๒๔
๑๑	การร้องฟ้องทหารฝรั่งเศส และทหาร ญวนที่ทำร้ายหรือข่มเหงพลเมือง	,, ๒๖
๑๒	การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศส	,, ๒๘
๑๓	ความคิดต่อสัมพันธ์ระหว่างทหารฝรั่งเศส กับข้าราชการและพลเมือง	,, ๓๐
๑๔	ภาษาที่ใช้กันไประหว่าง ทหารฝรั่งเศส กับ ข้าราชการและพลเมือง	,, ๓๒
๑๕	ความประพฤติของนายและพลทหารฝรั่งเศส	,, ๓๓
๑๖	การเงินที่ใช้กันอยู่ในขณะนั้น	,, ๓๕
๑๗	การค้าขายและรับตั้งสินค้า ของพลเมือง ให้แก่กองทัพฝรั่งเศส	,, ๓๖
๑๘	โรงงานที่จำหน่ายขายสิ่งของให้แก่ พวกนายและพลทหารฝรั่งเศส	,, ๓๘
๑๙	วินัยของทหารฝรั่งเศส	,, ๔๑
๒๐	การปกครองบังคับบัญชาทหาร	

	ฝรั่งเศส และทหารญวน	หน้า ๔๓
๒๑	กองทหารฝรั่งเศสตั้ง ค่ายตรวจ เรือเมด และเรือใบที่ผ่านไปมาที่ปากน้ำแหลมสิงห์,,	๔๕
๒๒	ครอบครัวนายทหารฝรั่งเศสแฉฉวน ,,	๔๗
๒๓	กองทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือ การรักษา โรคภัยไข้เจ็บให้ข้าราชการและพลเมือง ,,	๔๘
๒๔	ความระมัดระวังของกษัตริย์ของทหาร ฝรั่งเศส และการฝึกซ้อมทหาร ,,	๕๓
๒๕	การจัดตั้งกองพลตระเวนฝ่ายดงยามและ ฝรั่งเศส ,,	๕๕
๒๖	ข้าราชการฝ่ายดงยาม และฝ่ายฝรั่งเศส มาตรวจราชการ ,,	๕๗
๒๗	สุสานของกองทหารฝรั่งเศส ,,	๕๘
๒๘	เหตุที่มัจฉนทรูปราคา ,,	๖๓
๒๘	เหตุที่กอมมั่งตั้ง โรแบร์ จะให้ทหารจับ ควทานผู้รักษาราชการเมือง ,,	๖๕

๓๐	นิตยสารของก๊อมมั่งดั่ง โรแบร์	หน้า ๗๓
๓๑	การเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว	” ๗๗
๓๒	วันฉลองชาติฝรั่งเศส	” ๘๓
๓๓	ฝรั่งเศสถอนกองทัพออกจาก จังหวัดแคว้นการตั้งกงสุตฝรั่งเศส ประจำเมืองจังหวัด	” ๘๔
๓๔	การพิชิตของเมืองจังหวัด	” ๘๗
๓๕	การย้ายเมืองไปตั้งอยู่ในกองทัพ ฝรั่งเศส	” ๘๙

ความประสงค์

ของ ผู้ เรียบเรียง

๒๕๖๖

การที่ข้าพเจ้ามีความคิดชวนให้ตำหนิเขียนเรื่องนี้
ขึ้น ก็เพราะมีความเห็นว่า เมื่อครั้งที่ฝรั่งเศสได้ทำ
การยึดเมืองจันทบุรี จำเดิมแต่ ร.ศ. ๑๓๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)
เป็นต้นมาจนถึง ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) รวมเป็น
เวลาถึง ๑๒ ปี นับว่าเป็นเวลาช้านานอยู่ จึงยอมเป็น
ธรรมดาอยู่เองที่กิจการในเมืองจันทบุรีสมัยนั้น ได้
เปลี่ยนแปลงสภาพและความเป็นอยู่ผิด จาก ความเป็นปกติ
เมื่อคิดคำนวณมาถึงในบัดนี้สมัยนี้แล้ว จะต้องเป็น
เวลาถึง ๓๓ ปี จึงชวนให้ตม้ถึงเหตุการณ์ในสมัย
นั้นเสียโดย มาก และถ้ายิ่ง เป็นบุคคลในชั้นหลังๆ
แล้ว ก็ยังจะไม่มีผู้ใดทราบความเป็นไปในครั้งนั้น

ได้ เหตุว่าไม่มีหลักฐานอันใดซึ่งจะเป็นเครื่องช่วย
 ให้ความรู้อันใด ก็จักพากันถ่มน้ำทิ้งเรื่องนิกนเดี้ยหมด
 ข้าพเจ้าจึงได้ ไครครวญดู และมีความเห็นว่า | ถ้าได้
 เรียบเรียง เรื่องราวความเป็นไปในเมื่อครั้งฝรั่ง เค็ดอยู่
 ในจังหวัดจันทบุรี ในยุคนั้นตงไว้ เป็นตายดกษณ อักษร
 ก็คงจะเป็นประโยชน์ต่อบุคคลในชนนตงได้บ้าง เพราะ
 เต็มอนเป็นประวัติศาสตร์ กิ่งพงษาวดารอันน้อยของ
 เมืองจันทบุรีส่วนหนึ่ง ถ้าข้าพเจ้าไม่ดำริคิดอ่านเขียน
 เรื่องนเดี้ยในเวदानี้แล้ว ก็น่าจะไม่ม่บุคคลอื่นเอาใจ
 ไล่ต่อการเขียนเรื่องนี้ เหตุว่าบุคคลในรุ่นข้าพเจ้า
 สัมยนั้น ได้ถึงแก่มรณกรรมเลี้ยโดยมากแล้ว

แต่ขอความตามทข้าพเจ้าจะเขียนไว้ นี้ โดยมาก
 ข้าพเจ้าได้จดจำไว้ภายในใจ เพราะในครั้งนั้นข้าพเจ้า
 มีหน้าที่เป็นเด็กรับใช้ของท่านพระยาวิชาธิบดี (แบน
 บุณนาค) ในขณะที่ท่านเป็นผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี
 ซึ่งมหน้าที่คคหน้าตามตง และต่อมาข้าพเจ้าได้มี

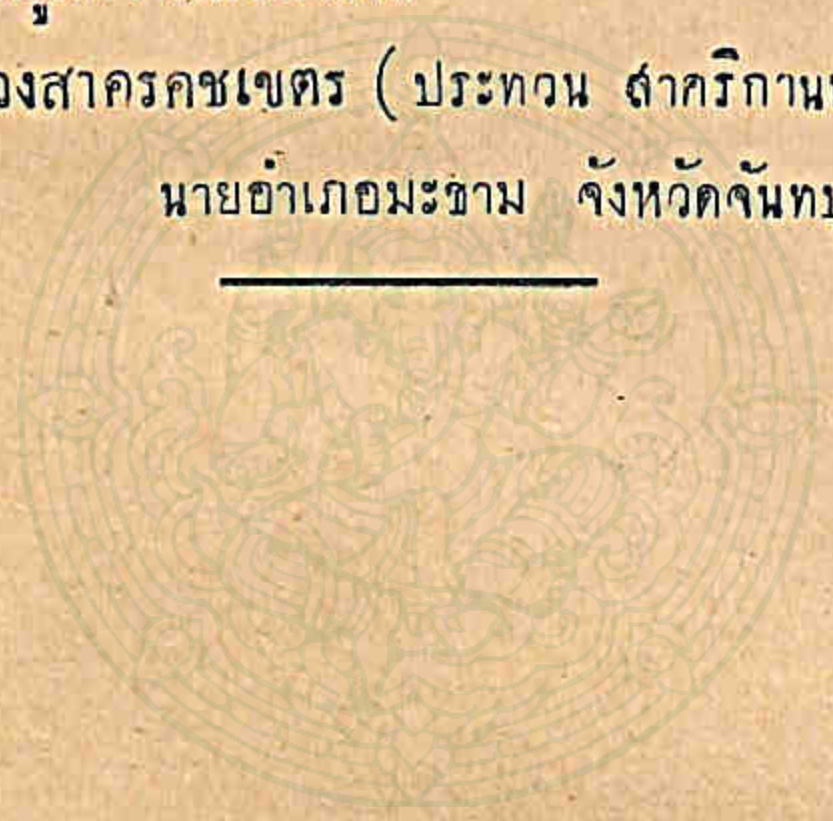
ตำแหน่งรับราชการในหน้าที่เสมียนและอักษรเลข ก็ได้
 รับหน้าที่ทำการงานในแผนกต่างประเทศ (อันเป็นเรื่อง
 ที่เกี่ยวข้องกับฝ่ายฝรั่งเศส) เสมอมา ดังนั้นเรื่องต่างๆ
 จึงได้ผ่านหน้าตา หรือได้รับรู้เหตุการณ์เหล่านั้น
 ได้ดี แต่ข้าพเจ้ามีความเดียดายอย่างยิ่งว่า กิจ
 การใดๆ ที่เกิดหรือ เป็น ชน ในวงหนคตลอดจนขอบเขต
 กัด ข้าพเจ้าจะจดจำไว้ไม่ได้ตลอด ดังนั้นข้าพเจ้าจะ
 เขียนแต่หัวข้อและเค้าความ ตามที่ข้าพเจ้าได้รู้ได้เห็น
 (อันเป็นความทรงจำ) ของข้าพเจ้า ให้ทราบเป็น
 เรื่องๆ ไปเท่านั้น

อีกประการหนึ่งขอความบางสิ่งบางอย่างที่ข้าพเจ้า
 ได้รู้ ได้เห็นอันเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับราชการเมืองหรือ
 เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องทางรัฐประศาสน์นโยบาย อันไม่ควรจะ
 นำมาเขียนลงไว้ในหนังสือนี้แล้ว ข้าพเจ้าก็จะระงับเสีย
 ดังนั้นขอความทุกสิ่งทุกอย่างซึ่งจะปรากฏต่อไป ขอ
 ให้ถือ เหมือนหนังสือว่าข้าพเจ้า เป็นสหายของท่านคนหนึ่ง

แต่ถ้าให้ท่านฟังอีกต่อหนึ่ง แม้กระนั้นคดี เรื่องทั้ง
 หตาย เหล่านี้ ก็อาจจะมีการบกพร่อง คาดเคลื่อนได้
 บ้าง แม้จะปรากฏเป็นเช่นนี้แล้ว ก็ขอจงให้อภัยต่อ
ข้าพเจ้าผู้มีความหวังดีเกิด.

หลวงสาครคชเขตร (ประทวน สาคกริกานนท์)

นายอำเภอมระขาม จังหวัดจันทบุรี

ปฐมเหตุที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะมีการยึดเมืองจันทบุรี ในปีร.ศ. ๑๓๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) นั้น ก็โดยเหตุที่รัฐบาตฝรั่งเศสกับรัฐบาตสยามได้เกิดมีข้อขัดแย้งกัน ด้วยเรื่องอาณาเขตที่ดินแดนทางริมฝั่งแม่น้ำโขง (คือในเขตต์เขมรและญวน) โดยรัฐบาตทางฝรั่งเศสหาว่ารัฐบาตสยามได้ส่งตัวเข้าไปในดินแดนของเขา มุดกรณีอื่นเป็นข้อโต้แย้งกันเนื่องด้วยเรื่องดินแดนริมฝั่งแม่น้ำโขงนั่นเอง จึงเป็นเหตุอันใหญ่หลวง ที่ทำให้รัฐบาตฝรั่งเศสต้องส่งกำลังเรือรบเข้ามาในน่านน้ำเจ้าพระยา มีเรือรบชื่อ "ค็อมแม็ต" และ "แองคองส์ตัง" เป็นต้น ถึงกับปรากฏว่า กองเรือรบฝรั่งเศสกับฝ่ายสยามได้มีการยิงซึ่งกันและกันที่ปากน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นเรื่องที่ยิ่งใหญ่ที่หาความ เป็นไปในสมัยนั้นอยู่ด้วยกันเป็นจำนวนมาก

แต่ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นเอง รัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่าย
ได้ พุดจาปราถน์ประนอมทำความตกลงต่อกันในเรื่อง
อาณาเขตที่ดินแดนเหล่านี้ โดยรัฐบาลสยามยินยอม
ให้ฝรั่งเศสปกครองเป็นต้น ในระหว่างที่จะได้ทำความ
ตกลงในเรื่องข้อสัญญาแบ่งเขตที่ดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส
นั้น ฝ่ายรัฐบาลของเราได้ยินยอมให้รัฐบาลฝรั่งเศส
ทำการยึดเอาเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันชั่วคราว ดัง
นั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นเอง รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้ส่ง
กำลังทหารเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีแต่นั้นมา

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาเมืองจันทบุรีนั้น ทางเมือง
จันทบุรียอมมีการบั่นบือนตนตนกันบ้าง เช่นมีการ
ตระเตรียม เครื่องอาวุธ พร้อม ด้วยกำลัง ทหารและพล
เมืองประจำป้องกันไว้ที่ปากน้ำแหลมสิงห์เป็นต้น แต่มี
ทันทีที่มีการต่อสู้กับกองเรือรบฝรั่งเศสอย่างใด เพราะ
ภายหลังทางเมืองจันทบุรีได้ทราบเรื่องจาก คำสั่ง กระจ
ทรวงต่างประเทศแจ้งว่า รัฐบาลของเราได้ยินยอม

ให้ฝรั่งเศษเข้ายึดเมืองจันทบุรีได้แต่ ๕ วัน ทางฝ่าย
บ้านเมืองจึงได้ยอมให้ฝรั่งเศษนำทหารเข้ามาใน เมือง
จันทบุรีได้ ๕ วัน การบ้านบ้านคนเค่นของประชาชนพด
เมืองจึงเป็นอันสงบ

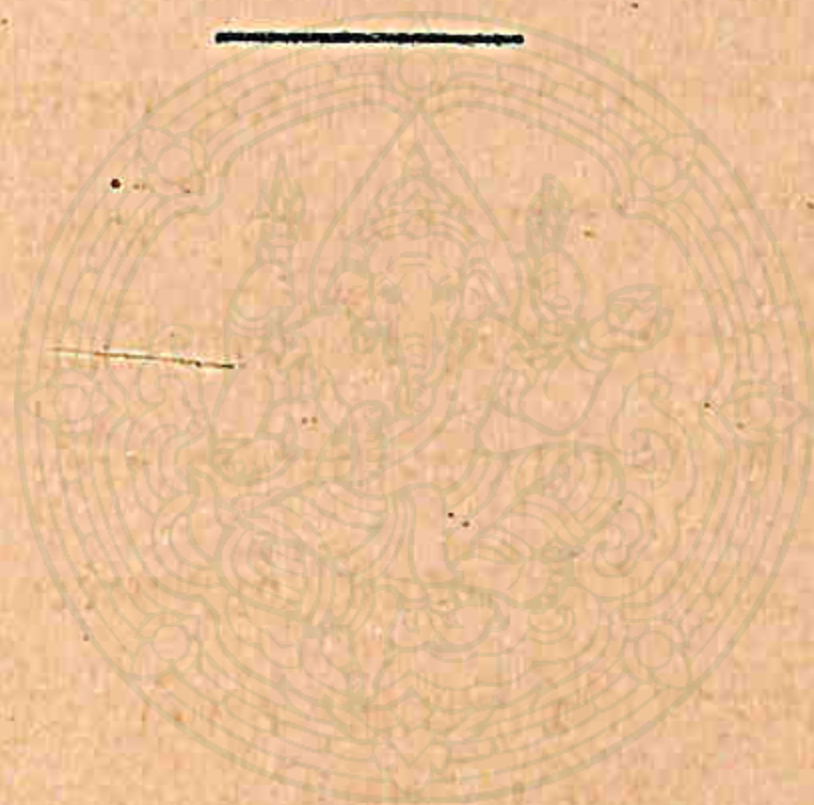

ทหารไทยออกจากจันทบุรี

เมื่อ ทางราชการได้ คัดตงให้ ฝรั่งเศษ เจ้ายึดเมือง
จันทบุรีแล้ว ฝ่ายทหารเรือไทยที่มีประจำอยู่ที่ค่าย
ทหารจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์นั้น ก็ได้รับคำสั่ง
ให้ รับผิดชอบถ่ายบรมคาสรรพาวุธและสัมภาระเครื่อง
ใช้สอยต่างๆออกจากค่ายทหารทั้ง ๒ แห่ง เค็ดอนที่
ย้ายไปตั้งอยู่ที่อำเภอขลุง (ซึ่งในขณะนั้นเป็นเมือง)

การค้นเค็ดขนถ่ายสัมภาระและ เครื่องอาวุธ ยุทข-
ภัณฑ์ ปรากฏว่า ได้คกเรือเดี่ยหายและตกค้างอยู่ใน
ค่ายทหารมาก เช่นปืนแก๊ป คาบศิลา ปืนขานกยาว
ปืนใหญ่ เหล่านี้เป็นคณ ทงนี้เนื่องด้วยมีเวदान้อย การ
ขนถ่ายดำเดียงกันไม่ทัน จึงยอมเป็นกรรมคาอยู่เองที่
ตั้งของหรือสัมภาระบางอย่างจะเอาไปไม่ได้ ' บรรค
สรรพาวุธ เช่นอาวุธปืนนั้น ภายหลังฝรั่งเศษได้เอา
มาทำรวดูถูกรงประคูกำยบ้าง บ้างเป็นเส้า ใจหน้าค่าย

แต่ตามบริเวณสถานที่ทำงานบ้าง เขาทั้งในตำคดอง
เดี่ยบ้างก็มี เพราะเป็นเหตุอันนี้โดยมากเกินสมัยที่คอง
ใช้แล้ว ผรั่งเศสจึงไม่นำพาเอาใจได้

ฝรั่งเสด็จตั้งกองทหาร

เมื่อฝรั่งเสด็จเข้าทำการยึดเมืองจันทบุรีไว้แล้ว ต่อ
นั้นมาฝรั่งเสด็จก็เริ่มตั้งกองทหารประจำ
ที่ค่ายทหารเมืองจันทบุรีกอง ๓ (มีกำลังทหาร ๓ กอง
พัน) ตั้งที่ปากน้ำแหลมสิงห์ คือที่บริเวณตึกแดงเดี๋ยว
นี้ มีกำลังทหาร ๓ กองร้อย และเริ่มจัดการทำที่พักทหาร
มีการก่อสร้างคอกบ้านเรือนนายและพลทหาร และที่
ทำการเป็นลำดับมา บ้านเรือนและโรงทหารไทยที่มีอยู่
ในระหว่างนั้น บางหลังฝรั่งเสด็จได้รื้อถอนเสียบ้าง คง
ไว้บ้าง (ดังมีปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้) ในค่ายทหารนั้น
ฝรั่งเสด็จจัดให้บรรดาทหารฝรั่งเสด็จทั้งนายและพลอยู่
ส่วนทหารญวนนั้น ได้ก่อสร้างโรงทหารขึ้นที่บริเวณ
ศาลมณฑลและศาลา รัฐบาลมณฑล เดี่ยวนี้ ให้
ทหารญวนพักอยู่หลายหลัง หาได้อยู่ปะปนรวมกัน
กับทหารฝรั่งเสด็จไม่ บรรดานายทหารฝรั่งเสด็จที่มี

อยู่ทจนทบุรี มัยคัชนกอมมั่งดั่ง (นายพันตรี) เป็น
 อย่างสูง นอกหน้มนัชนนายร้อยเอกโทตรี จนถึงนาย
 ดิบเป็นที่สุด ส่วนทหารมีทุกเหล่า คือ ทหารราบ
 (แฉ่งพังเคอริมารีเนอะ) และทหารช่าง ทหารปืนใหญ่
 ทหารม้า (แต่ไม่ได้ ฐ้มาใช้พ่อ-มูเตอะ) แทนม้า จำ
 นวนทหารฝรั่งเคัดที่มีประจำอยู่ในลัมยนั้น มีนายและ
 พดทหารฝรั่งเคัดประมาณ ๖๐-๗๐ คน ทหารญวนประ
 มาณ ๖๐๐ คน (ในจำนวนนี้รวมคิดทั้งนายและพด
 ทหารที่ปากน้ำแหนดมสิงห์ด้วย)

การปกครองฝ่ายไทยในสมัยนั้น

ในยุคนั้นก่อนแต่ ร.ศ. ๑๓๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘) เมือง
จันทบุรีเป็นเมืองขึ้นในกระทรวงการต่างประเทศ ยัง
ไม่ได้ขึ้นกระทรวงมหาดไทย และยังมิได้จัดการปก
ครองท้องที่อย่างวิเศษเดียวหรืออย่างไร มีข้าราชการฝ่าย
สยามที่สำคัญอันควรจะกล่าวถึงได้ด้วยในครั้งนั้นก็มี
ท่านพระยาวิชาชัยบดี (หวาด บุนนาค)* ภายหลังจากเป็น

*ท่านพระยาวิชาชัยบดี (หวาด บุนนาค) นั้น ภาย
หลังจากเมื่อ ร.ศ. ๑๓๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยา
อรรคราชนารัตนภักดิ์ และโปรดเกล้าฯ ให้ไปรับราชการ
ในกรุงเทพฯ ส่วนตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี
นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระยาวิชา
ชัยบดี (แบน บุนนาค) ซึ่งในสมัยนั้นเป็นพระเทพ
สังคราม เป็นผู้รักษาราชการเมืองแทนต่อมา

พระยาอรรคราชนารตภักดิ์ ผู้สำเร็จราชการเมืองจันท
บุรี^๓ พระกำแหงฤทธิรงค์ (แบน บุนนาค) ภายหลังเป็น
พระเทพสงคราม แล้วเป็นพระยาวิเชียรขิบัติ ปัตตเมือง^๓
พระเสนาราชภักดิ์ (โต บุนนาค) ภายหลังเป็นพระ-
เทพสงคราม ยกกระบัตรเมือง^๓ หลวงศรีวิไชย (ศุภ
ปรีชญาณนท์) ภายหลังเป็นพระกำแหงฤทธิรงค์ แล้ว
เป็นพระยาพิพิธพิไชยสุนทรการ ผู้ช่วยราชการเมือง^๓
พระจักรยานานุพิจารณ์ (ตรุษ) ผู้บังคับการทหารเรือ^๓
หลวงสวัสดิบุรีเมือง (ปลิว พันธุมพันธ์) ภายหลังเป็น
พระ แล้วเป็นพระยานครไทยพิเชต กรมการฝ่ายศุภการ
^๓ กับมีหลวงอุดมสมบัติ (หนา บุนนาค) * ซึ่งภายหลัง

* พระยาเศษานุชิต (หนา บุนนาค) ซึ่งใน
ขณะนั้นเป็นหลวงอุดมสมบัติ ก็โปรดเกล้าฯ ให้กลับไป
รับราชการที่กรุงเทพฯ เช่นเดียวกัน คือกลับไป
กรุงเทพฯ ราว ร.ศ. ๓๓๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘) ก่อนท่าน
พระยาอรรคราช ราว ๓-๔ ปี

กับพระยาเจริญราชไมตรี (จำนงค์) เท่านั้น นอก
นั้นได้ถึงแก่ภรรณกรรมไปเสียหมดสิ้นแล้ว

การปกครองฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งก็ปกครอง
กันไปคนละฝ่าย คือฝ่ายฝรั่งปกครองแต่ส่วนนอกของ
ทหารฝรั่งและบุคคลที่อยู่ใน ความคุ้มครองของเขา
หาได้มายุ่มยามเกี่ยวของด้วยการ เมือง ฝ่ายเราอย่าง
ใดไม่

พลเมืองเข้ายู่ในความคุ้มครองบ้องกัน ของฝรั่งเศส

ระหว่างที่ฝรั่งเศส ตั้ง กองทหารอยู่ที่ จันทบุรี เป็น
หลักฐานแล้ว แค้นหมากก็มพลเมืองจำพวกจีนพ่อค้าและ
พวกญวน ชาว จันทบุรี พากันขอเข้ายู่ในความคุ้ม
ครองบ้องกันของฝรั่งเศส โดยขอรับหนังสือสำหรับ
ตัวไว้เป็นจำนวนมาก ส่วนที่เป็นคนไทยแท้ ไม่ใคร่มี
การทบทวนจำพวกนี้พากันขอเข้ายู่ใน ความ บ้อง กัน
ของฝรั่งเศสนี้ ก็เนื่องจากประโยชน์ ๒ ประการคือ
ประสงค์จะตรวจในทางการติดต่อค้าขายและรับสินค้ามี
เครื่องละเอียดอาหารให้แก่กองทัพฝรั่งเศสประการ ๑
และเพื่อประสงค์เอาอำนาจฝรั่งเศสคุ้มครองบ้องกันผด
ประโยชน์ และทางคดีของคนอื่นจะมี ขนต่อคนในบังคับ
สยามประการ ๑ ต่างพากันเห็นประโยชน์อื่น จะพึง
มีแก่ตนด้วยประการดังกล่าวนี้ จึงได้พากันขอเข้ายู่
ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส เป็นจำนวนมาก

๒๑.
สวัสดุมงคลกาเวป

ทำการขทชวางบ้านเมืองและทำร้ายประชาชน

เมื่อฝรั่งเศสเข้าตั้งอยู่ในเมือง จันทบุรี แล้วไม่ ก็ ปี
ระหว่าง ร.ศ. ๑๑๔ ถึง ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๗-๗) ก็เกิดมี
๒๕๕
สวัสดุมงคล ๒ พวก พวก ๑ ใช้นามสมญาว่า "รังฮก"
๒
สำนักงานตั้งอยู่ที่ตำบลวัดใหม่เมืองจันทบุรีแห่ง ๑ อีก
๒
สวัสดุมงคล ๑ มีนามสมญาว่า "รังเฮง" สำนักงานตั้งอยู่
๒
ที่ตำบลบางกะจะ อำเภอท่าใหม่แห่ง ๑ สวัสดุมงคล
๒
๒ พวกนี้ ไม่มีความสามัคคีปรองดองกัน ต่างหมู่ต่าง
๒
คณะ ได้ถืออำนาจในพวกเหล่าของตน कुมส์มีครพรรค
พวกทำร้าย ซึ่งกัน แดกันอยู่เนื่องนิตย์ บรรดาพ่อค้า
ประชาชนคนใดไม่เข้าในคณะใด พวก ๒ ก็ เทียว
๒
ขู่เข็ญหรือเทียว ทำร้าย ประชาชน พตเมือง อยู่เนื่อง ๆ
๒
บางครั้งเทียวปล้นแย่งชิงเอาทรัพย์ สิ่งของ พตเมือง ก็มี

เป็นเหตุให้ประชาชนพดเมืองมีความเดือดร้อนหาความ
 ปกติสุขมิได้ พดเมืองที่ได้รับความเดือดร้อน จึงพา
 กันมาร้องเรียน ขอความอารักขา ต่อผู้สำเร็จราชการ
 เมือง แต่ผู้สำเร็จราชการเมืองก็ไม่สามารถที่จะ
 ปราบปรามให้สุมาคมองยสังปราบคาบตงได้ ในยุค
 นั้น เมืองจันทบุรีแม้แต่ตามถนนตลาด ก็มีความหวาด
 หวั่นเกรงภัยของสุมาคมองยอยู่ทุกหน้า เพราะเมือง
 จันทบุรีในสมัยนั้นนับว่าตกอยู่ในฐานะเคราะห์ร้าย ทั้ง
 เนื่องด้วยทางบ้านเมืองในระหว่างนั้น ไม่มีกำลังทหาร
 พดตระเวนตำรวจอย่างใด เมื่อเหตุองยกำเริบเห็น
 ปานฉะนี้แล้ว ทางฝ่ายบ้านเมืองจึงได้ขออำนาจกำลัง
 กองทหารฝรั่งเคสท์ ช่วยระงับปราบปราม ทาง กอง
 ทหารฝรั่งเคสท์ก็ได้เห็นความเดือดร้อนจำเป็นของฝ่าย
 บ้านเมืองและพดเมือง จึงได้รับรองช่วยเหลือ โดยส่ง
 กำลังทหารฝรั่งเคสท์ให้แก่บ้านเมือง ช่วยทำการปราบ
 ปรามร่วมมือกับกรมการฝ่ายบ้านเมือง ทำการจับกุม

^{๒๖๒}
 พรรคพวกของยทง ๒ คณะจนส่งบราบคาบเป็นต้นปรากฏ
 ว่า ในวงนั้นได้จับกุมพรรคพวกด้มากมอญทง ๒
 คณะได้ตัวสำคัญ ๆ หลายคน แล้วจัดการนำส่ง
 ไปกรุงเทพ ฯ มีหัวหน้าและพรรคพวกต้องถูกจองจำ
 กักขัง กันคนละหลาย ๆ ปี ^{๒๖๓} ^{๒๖๔} ^{๒๖๕} ^{๒๖๖} ^{๒๖๗} ^{๒๖๘} ^{๒๖๙} ^{๒๗๐} ^{๒๗๑} ^{๒๗๒} ^{๒๗๓} ^{๒๗๔} ^{๒๗๕} ^{๒๗๖} ^{๒๗๗} ^{๒๗๘} ^{๒๗๙} ^{๒๘๐}
 ก็แตกหมู่ คณะควบคุมกันไม่คิด และไม่มีด้มากมใด
 ที่จะคิดดงคณะองยอก ^{๒๘๑} ^{๒๘๒} ^{๒๘๓} ^{๒๘๔} ^{๒๘๕} ^{๒๘๖} ^{๒๘๗} ^{๒๘๘} ^{๒๘๙} ^{๒๙๐}
 คตอด มา

^{๒๙๑} ^{๒๙๒} ^{๒๙๓} ^{๒๙๔} ^{๒๙๕} ^{๒๙๖} ^{๒๙๗} ^{๒๙๘} ^{๒๙๙} ^{๓๐๐}
 การที่ด้มากมอญต้องถูกจับกุม เป็นการ ส่งบ ราบ
 คาบทงน ^{๓๐๑} ^{๓๐๒} ^{๓๐๓} ^{๓๐๔} ^{๓๐๕} ^{๓๐๖} ^{๓๐๗} ^{๓๐๘} ^{๓๐๙} ^{๓๑๐}
 เพื่อช่วยทำการปราบปรามดงกต่างมา อันควร จะ
 สรรเสริญในคุณความดี ของเขา ^{๓๑๑} ^{๓๑๒} ^{๓๑๓} ^{๓๑๔} ^{๓๑๕} ^{๓๑๖} ^{๓๑๗} ^{๓๑๘} ^{๓๑๙} ^{๓๒๐}
 ทราบได้ ฝ่ายระอองชุดั้พระบาท จึงได้ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เป็น
 บำเหน็จ ความ ซอบตออบแทนคุณ ความดี แก่นาย ทหาร
 ฝรั่งเศส มีผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสเป็นต้นด้วย

การชำระคดีความที่เกี่ยวข้องด้วย
คนในบังคับฝรั่งเศส

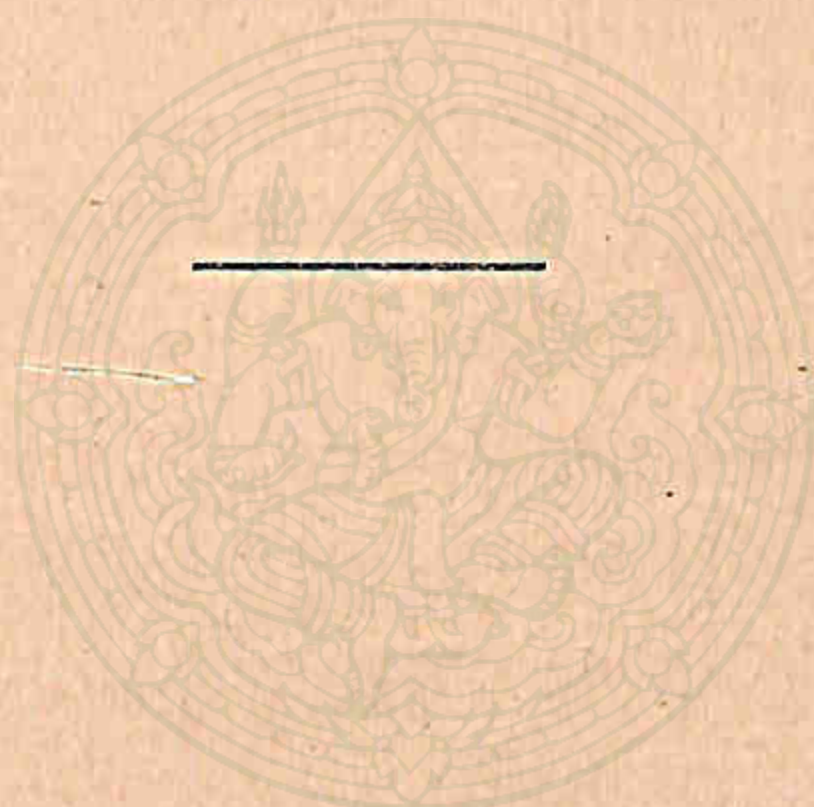
จำเริญนับแต่กองทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีแล้ว ปรากฏว่าบรรดาพวกจีนพ่อค้าและบุคคลที่เข้าอยู่ภายใต้ความคุ้มครองของฝรั่งเศส ได้ทำการขัดขวางต่อการปกครองและการชำระคดีความอยู่เนื่อง ๆ เช่นคดีที่คนไทย กล่าวหา ว่าคนในบังคับฝรั่งเศสกระทำความผิด คนในบังคับฝรั่งเศส ก็ยอมทำการขัดขวางอำนาจบ้านเมืองและโรงศาล โดยไม่ยอมมาให้เจ้าพนักงานทางฝ่ายบ้านเมืองได้สอบสวนชำระบ้าง อย่างตนว่าเป็นคนในบังคับของกันของฝรั่งเศส เป็นทางเจ้าพนักงานฝ่ายบ้านเมืองเหล่านี้เห็นตน คดีเรื่องใดเมื่อปรากฏว่า เกี่ยวข้องด้วยคนใน บังคับ ของ กัน ของฝรั่งเศสแล้ว ก็อบจะทุกเรื่อง ต้องมีการพุดจา และโต้ตอบกับกองทหารฝรั่งเศสอยู่เสมอ บางเรื่อง กอง

ทหารฝรั่งเค้ดักเกี้ยจกันเอาใจช่วยเหต้อคนใน ฝ่ายของ
 เขา คือไม่ยินยอมให้คนฝ่ายเขามาให้ฝ่ายบ้านเมือง
 ซ้ำระว่ากต่างตงหมกมบัง เป็นเหตุให้บ้านเมืองตั้งกับ
 ราชงาน บอกร กต่าง เจ้า กระทบวงให้ พุด จา ว่าชานกับ
 กระทบวงการต่างประ เทศแต่ สถานทูต รับบดิกใน กรุง
 สยามอยู่ เนื่องนิตย กว่าจะเป็นการตกตงสำเร็จเด็ด
 ขาดไปเรื่องหนึ่ง ๆ ได้ตองกันเวตาชานาน ทงนเป็น
 เหตุให้ทางการเมืองในยุคนั้น ย่อมมี อุปสรรค ขัดขวาง
 ไม่ดำเนินไปได้สะดวก จึงเป็นภาระอันหนักใจหนักแรง
 ทางบ้านเมืองในสมัยนั้นมาก

การสืบเปลี่ยนนាយถอนทหารฝรั่งเศส

บรรดานายและพดทหารฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ที่เมือง
จันทบุรีนั้น ตามธรรมเนียมการสืบเปลี่ยนนายถอน
กันอยู่เสมอ ยิงชนผู้บังคับการด้วยแส้ว ดังเกิดตูกน ๑
มาประจำอยู่ไม่กี่ปี ก็ต้องมีการสืบเปลี่ยนกันใหม่
เมื่อกำหนดฤดูถึง บรรดาผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่มา
อยู่ในเมืองจันทบุรีเป็นเวลา ๒ ปี มีจำนวนชนผู้บังคับ
การกว่า ๑๐ คน เท่าที่จำชื่อได้มีกัปตันเยราร์ ๑ ชิน
เขต ๑ กอมมังดังเยแวงต์ ๑ กีนซ์ ๑ ฮาดเบ็ส ๑
โบนาก็อกซี่ ๑ ดีกูเฮ ๑ เวเนด ๑ โรแบร์ ๑ โฟร์
เด็ค ๑ ในจำนวนผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่ออก
นามข้างบนนี้ มีคนดำคณอยู่ก็แต่กอมมังดังโรแบร์
ผู้เดียว ซึ่งเป็นผู้ทมิชขอเลี้ยงโต้งดังกว่าเขา ซึ่งคณะ
ข้าราชการและมหาชนมีความกลัวเกรงมาก เนื่องด้วย
กอมมังดังโรแบร์ เป็นผู้ที่มีนิสัยร้ายแถมมีโยธอยุ่

ด้วย จึงกระทำให้ประชาชนเป็นส่วนมากมีความหวาด
หวั่นกลัวเกรง ความทงของอาจของก้อมมั่งดัง โรแบร์
เป็นอย่างไร ดังจะเห็นได้ในเรื่องที่จะเขียนต่อไป
ข้างหน้า

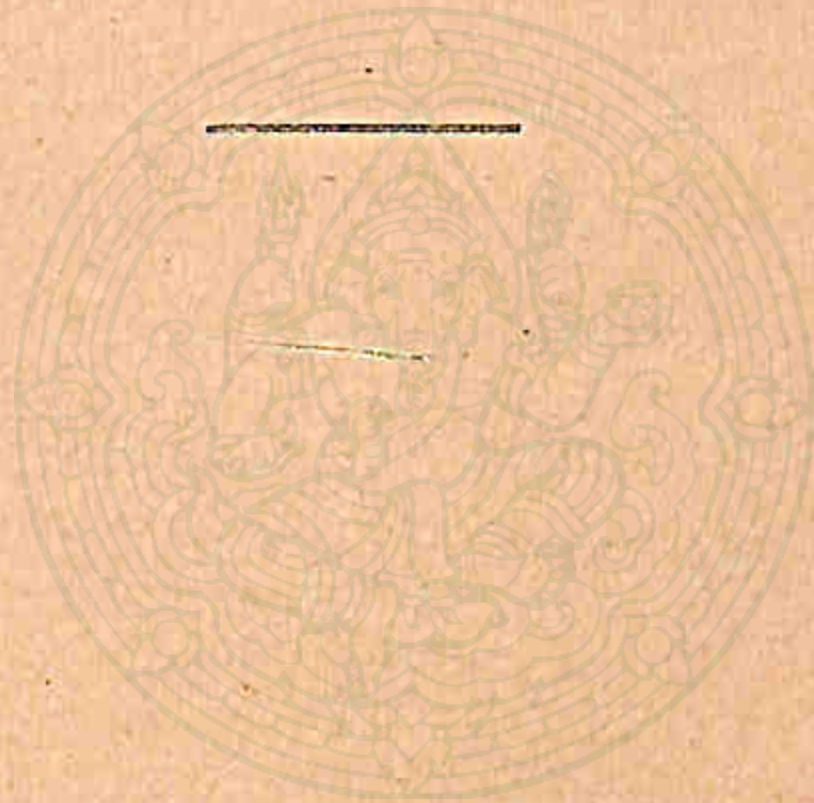
การดำเลี้ยงสระเบียงอาหาร
เครื่องสรรพาวุธ และทหารส่งระหว่าง
อินโดจีนกับเมืองจันทบุรี

ตามปกติในรอบสี่ปีตาหนึ่ง ต้องมีเรือเมดของ
บริษัทฝรั่งเศสชื่อ “โดโน” ดำหรับดำเลี้ยงบรรทุก
สัมภาระเช่นสระเบียงอาหารเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์ตลอด
จนนายและพลทหารไปมา ส่งที่ปากน้ำแหลมสิงห์ได้มอ
เช่นบรรทุก โคน พ้อ และเนือกะบ้อง ขนมั้งสำหรับ
พลทหารบริโภคเหล่านี้เป็นต้น

ส่วนเรือรบที่ ไปมาตรวจตราบ้าง เป็น ครั้ง คราว
จำนวนนายและพลทหารก็ดี หรือสิ่งอื่น ๆ ก็ดี ย่อม
ส่งมาจากไซ่ง่อนเป็นส่วนมาก

นอกจากเรือเมดโดโน เติรับส่งสัมภาระให้แก่
กองทหารฝรั่งเศสระหว่างจันทบุรีกับไซ่ง่อนนั้นแล้ว เรือ

โดโนก็แวะรับส่งสินค้าทางท่ากรุงเทพฯ ด้วย ดังนั้นคน
 ไทยที่มีประสงค์จะโดยสารเรือเมตต์ดำนี้ ไปมาระหว่าง
 กรุงเทพฯ กับจังหวัดอื่นๆ ก็ยอมไปมาได้ โดยเสีย
 ค่าโดยสารให้แก่เขาตามอัตรา

การร้องฟ้องทหารฝรั่งเศสและทหารญวน

ที่ทนายหรือซุ่มแห่งพลเมือง

ระหว่างที่กองทัพทหารฝรั่งเศสและทหารญวนตั้งอยู่ที่
เมืองจันทบุรีแต่ปากน้ำแหลมสิงห์นั้น ได้มีเหตุการณ์
ไม่เรียบร้อยเกิดขึ้นระหว่างคนไทยกับทหารฝรั่งเศสและ
ทหารญวนบ้าง มุตกษัตริย์ที่เกิดขึ้นนั้น โดยมากมักจะ
เป็นเรื่องที่ทหารฝรั่งเศส หรือญวนกระทำอนาจารแก่
บุตรภรรยาชาวบ้าน แล้วพดรามันเมาเที่ยวอาละวาดทุบตี
ชาวบ้าน หยิบฉวยทรัพย์สิ่งของราษฎรไปโดยไม่บอก
กล่าวหรือขอรับอนุญาตจากเจ้าของบ้าง เมื่อมีเรื่อง
เกิดขึ้นแล้ว พลเมืองต่างก็นำเหตุมาร้องฟ้องต่อฝ่าย
บ้านเมือง ฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องสอบสวน เมื่อเห็นว่ามี
มูลหลักฐานความจริงแล้ว ก็นำส่งตัวโจทก์ และตั้งชื่อ
พยานไปให้ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสพิจารณาได้สอบสวน
เมื่อใดก็ตามความจริงตามคำร้องกล่าวหาแล้ว ผู้บังคับ

การทหารฝรั่งเค้ดกัถงโทษทัณฑ์ให้สมอ เช่นม่การบ้ง
 คบให้ทหารใช้คาลังของให้บ่าง หรือให้ถงอาชญาบ่าง
 ขอนเป็น การนำถรรเวธิญผู้บ้งคบการทหารฝรั่งเค้ด
 อย่างหนึ่ง ที่เขาม่ใครจะเข้าถงการกระทำผิดของคน
 ผู้ยเขา คงหน บรรดาทหารฝรั่งเค้ดกัถ ทหารญวนกัถ
 จ้งม่ใครกัถ่าข่มเหงราษฎรพดเมืองนัถ เป็นแต่่นานๆ
 จรมเืองขนถ้กเืองหนง ม่ใช่จรมเืองกัถนเด่มอไป

การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศส

บรรดาทหารฝรั่งเศสหรือทหารญวนซึ่งได้กระทำ
ความผิด เพราะเหตุที่มพบเมืองรองฟ้องว่าก่อกวน
หรือผิดต่อยุทธวิธีของเขาก็ต ผู้บังคับการยอมให้มี
การลงโทษทัณฑ์ได้มอ

การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศสนั้น มีหลักการลง
โทษดังนี้คือ -

- ๑ กักขังห้องมืดมีกำหนด
- ๒ ให้เดินไปมาในเขตค ทอนมีกำหนด (หยุด
ไม่ได้)
- ๓ ให้ยืนอยู่ในเขตคทอนมีกำหนด (ย่างเท้า
ไปไหนไม่ได้)
- ๔ ห้ามเที่ยวมีกำหนด
- ๕ คัดเงินเดือน
- ๖ ให้ทำความสอาด (แต่ตัวแต่เขาจะใช้)

การลงอาชญาในหมายเลข ๒-๓ นั้นมักให้ผู้รับโทษ
 แต่งเครื่องแบบสำเนาด้วยพร้อม เช่นต้องแบกอาวุธปืน
 ประจำอยู่บนบ้าน ดังนี้เป็นต้น
 วิธีการกำหนดโทษใน ๒ ประเภทนี้ เขามักจะ
 กำหนดเป็นเวตาชั่วกึ่งนาฬิกาแล้วแต่โทษ
 เท่าที่ใดทราบ หรือได้พบเห็น ย่อมมีทหาร ฝรั่ง
 เสด็จต้องถูกรับโทษใน ๒ ชนิดนี้เสมอไม่ว่าใครขาด การ
 ลงอาชญาอย่างอื่นนอกจากทักดำวข้างบน เช่นการ
 จองจำด้วยเครื่องพันธนาการนั้นเขาหาได้ใช้กันไม่.

ความติดต่อสัมพันธ์ระหว่างทหารฝรั่ง
กับข้าราชการและพลเมือง

ขณะที่กองทัพฝรั่งเข้าตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรี
ใหม่ ๆ ความสนิทสนมติดต่อสัมพันธ์กันในระหว่าง
นายและพลทหารฝรั่ง ทหารญวน กับหมู่คณะข้าราชการ
และพลเมืองนั้น ก็ยังไม่สนิทสนมกลมเกลียว
กันอย่างไรนัก เพราะพลเมืองรู้สึกว่าเป็นคนต่างชาติ
ต่างภาษาและต่างค่านิยม จึงยอมเป็นธรรมดาอยู่เอง
ที่ประชาชนพลเมืองจะต้องมีความหวาดหวั่นเกรงกลัว
จนต่อ ๆ มาภายหลังแล้ว ความคุ้นเคยซึ่งกันและกันก็
ยอมมีทิวชนเบียดตลบ ความที่กลัวเกรงก็ยอมลดน้อย
ศุูนย์หายไป ดังนั้นพลเมืองกับนายทหารฝรั่งก็ติด
ทหารญวนก็ติด จึงต่างรู้สึกมีกคุ้นและรู้สึกสบายใจคอซึ่ง
กันและกันยิ่งขึ้น จนบรรทมเนี่ยมและประเพณีที่ทั้งสอง
ฝ่ายต่างถือกันอยู่เป็นอย่างไร ก็ยอมซึมทราบกันได้

ตลอด เช่นมีการแสดงความเคารพจับไม้จับมือกัน
 หรือไปมาสนทนาเที่ยวเตร่ด้วยกันเหตุนั้นเมื่อ
 ความสัมพันธ์อยู่ต่อกันดังกล่าวมา ความที่เห็นเป็น
 คนต่างชาติต่างภาษา ต่างศาสนา ก็เลยไม่ได้คิดเห็น
 ว่าเป็นการแปลกประหลาดอย่างไร

ภาษาที่ ใช้กันระหว่างทหารฝรั่งเศส
กับข้าราชการ และพลเมือง

ในสมัยนั้นภาษาที่ ใช้กันระหว่างทางบ้านเมืองกับ
กองทัพฝรั่งเศส ทั้งสองฝ่ายต้องมีตามไว้สำหรับแห่ง
ตะคน เพื่อเป็นทางสะดวกในทางพูดจาและแปลภาษา
หรือหนังสือราชการที่มีโต้ตอบกัน

ส่วนบรรดาทหารฝรั่งเศสที่ต้องใช้พูดจาติดต่อกับ
พวกข้าราชการหรือพลเมือง บางคนพูดภาษาญวน
ได้ ก็ใช้ภาษาญวน เพราะพลเมืองในจังหวัดจันท
บุรีมีคนญวนพเนเมืองอยู่มาก จึงต้องใช้ภาษาญวน
กันเป็นพเน ดึงหน้าเป็นทหารญวนแล้วก็ทำการติด
ต่อกับคนพเนเมืองได้สนิทกว่าทหารฝรั่งเศส เพราะคน
ไทยที่รู้จักภาษาญวนก็มีพูดญวนได้เป็นบางคน ดังนั้นการ
ที่จะพูดจาติดต่อกันในทางการซื้อขายสิ่งของกต หรือกิจ
การอื่นๆกต จึงมักต้องใช้ภาษาญวนกันเป็นหลักเสมอ

ความประพฤติ

ของนายและพลทหารฝรั่งเศส

ในพวกนายและพลทหารฝรั่งเศสนั้น ตามปกติ
เมื่อหมดเวลาหน้าที่ราชการของเขาแล้ว มักพอใจ
พากันเที่ยวเตร่เป็นหมู่ๆ บางคนก็มีเพื่อนฝูงคนไทย
ก็ไปชักชวนให้ส่งไปเที่ยวเตร่ก็มี เช่นการช้มาการ
ยิงนกเหต่านเป็นต้น บางคนก็พอใจเล่นการพนัน
เพราะในยุคนั้นเมืองจันทบุรีมีโรงบ่อนเบี้ยและโรงหญิง
นครโสเภณีก็มีอยู่หลายโรง นับว่าเป็นเมืองอุดมไป
ด้วยความหาหยะ ในสมัยนั้นบรรดานายและพลทหาร
ฝรั่งเศส บางคนก็พอใจเที่ยวคบค้าสมาคมกับหญิง
โสเภณีก็มี หรือเที่ยวชอบบุตรภรรยาเขาก็มี ถ้าวัน
ใดเป็นวันอาทิตย์ด้วยแล้ว เขาก็ออกเที่ยวกันเพื่อนพ้อง
ยังเป็นวงเงินเดือนออกด้วยแล้วก็ยอมเป็นเวดาส์นุกของ

เขามาก มีการชักชวนเลี้ยงดูซื้อเครื่องดื่มตามโรง
 ภัตตาคารเป็นต้น บางคนเสเพลราเมื่อนำมาถึงกับหลง
 ทางไปตกหน้าตายก็มี ความชุกชุนของนายและพดทหาร
 ฝรั่งเศษในเรือเที่ยวโรงหญิงโสเภณีนั้น ปรากฏว่า
 บางคนพากันเจ็บป่วยเป็นโรคสำหรับบุรุษก็มี เมื่อ
 ความได้ทราบถึงผู้บังคับการว่า ทหารของตนมีอาการ
 เจ็บป่วยเกิดเป็นโรคชนิดใด ผู้บังคับการทหารจึง
 ได้ร้องขอต่อฝ่ายบ้านเมือง ให้ผู้บังคับเจ้าของโรงหญิง
 โสเภณี ให้นำพวกหญิงโสเภณีไปให้นายแพทย์ทหาร
 ฝรั่งเศษทำการตรวจ เชื้อโรคอาทิตย์ละ ๓ ครั้ง เสมอไป
 เพื่อเป็นทางป้องกันไม่ให้ทหารฝรั่งเศษเกิดเป็นโรคอีก
 แม้กระนั้นก็ดี ความที่ยังปรากฏอยู่ว่า ทหารฝรั่งเศษ
 ยังคงมีจำนวนที่ป่วยด้วยโรคนี้เหมือนกัน เป็นแต่
 ลดน้อยลงไปบ้างเท่านั้น

การเงินที่ ^{๒๗}ใช้กันอยู่ ^{๒๘} ในขณะนั้น

สำหรับกองทหารฝรั่งเศส คงใช้เงินและธนบัตร
ของเขา คือใช้ปะปนกันไปกับเงินและธนบัตรของเรา เงิน
ของฝรั่งเศสที่มี ^{๒๙}ใช้อยู่ในระหว่างนั้น ก็เป็นชนิดเดียวกับ
กันกับเงินที่เขาใช้ ^{๓๐}อยู่ในเวลานี้ คือเงินเหรียญใหญ่
ตราหนักชนิด ๑ ตรารูปแม่พระชนิด ๑ เงินชนิด
๒๐ เซนต์ ^{๓๑}อย่าง ๑ ชนิด ๑๐ เซนต์ ^{๓๒}อย่าง ๑ ธนบัตร
ชนิด ๑ เซนต์ ^{๓๓}อย่าง ๑ กับธนบัตรซึ่งใช้ ^{๓๔}ในอินโดจีน
อีกหลายชนิด

การใช้จ่ายเงินฝรั่งเศสกับเงินและธนบัตรของไทยปะปน
กันไปใน ^{๓๕}นี้ ได้คิดหักทอนกันตามมาตรฐานราคาเงินของ
ไทย นับว่าการแลกเปลี่ยนเงินกันระหว่างกองทหาร
ฝรั่งเศสกับพลเมืองนั้น ^{๓๖}เป็นการสะดวกเป็นปกติ ^{๓๗}หา
ได้ ^{๓๘}มีเหตุขัดข้องสักอย่างใดไม่ เพราะทางราช
การฝ่ายเราก็กยอมรับรองให้ ^{๓๙}ใช้จ่ายกันได้ดังนี้

การค้าขายและรับส่งสินค้าของพลเมือง
ให้แก่กองทัพฝรั่งเศส

มีพ่อค้าที่เป็นจีนและญวนหลายคนได้เป็นผู้ทำการ
ติดต่อกับกองทัพฝรั่งเศส มีการรับส่งสินค้าและ
เสบียงอาหารให้แก่กองทัพฝรั่งเศส เช่นข้าวสาร
เนื้อโคสุกรเบ็ดไก่พื้นผัดต่างๆ เหล่านี้เป็นต้น

การจำหน่ายสินค้าและเครื่องอาหารการกินให้แก่
กองทัพฝรั่งเศสในยุคนั้น พวกพ่อค้าและแม่ค้าโดย
มากพากันรุ่มรวย เพราะการหาเงินกับกองทัพ
ฝรั่งเศสย่อมได้ ผลกำไรงามดีกว่าที่จะจำหน่ายขาย
ให้แก่คนไทย ความกระหายอยากได้เงินของฝรั่งเศส
ถึงกับเมื่อฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีแล้ว บางคนพากัน
บันลัยตายก็มี ความจริงก็เป็นเช่นนั้น เพราะเมื่อ
ระหว่างกองทัพฝรั่งเศสตั้งอยู่ อาหารการกินย่อม
ขายได้สะดวกและได้ราคาแพงๆ ซึ่งเป็นเหตุให้พ่อค้า

บางคนมั่งมตรพยสิ้นชนในยุคนั้นก็หลายคน ดึงหน
 บุคคลจำพวกที่เห็นแก่จะได้จึงต้องพากันเสียชีวิต เมื่อ
 จะคิดคำนวณดูถึงการเงินที่ฝรั่งเศสได้ใช้จ่ายอยู่ที่จันท
 บุรีในช่วงเวลา ๓๒ ปีเห็นจะเป็นจำนวนเงินหลายล้านบาท
 ความจริง ในเวลาที่ฝรั่งเศสตั้งกองทหารอยู่
 เมืองจันทบุรี ในสมัยนั้นดูเหมือนการส่งนุกระกรักรันด้วยผู้
 คนต่างชาติ ทั้งประกอบด้วยโรงบ่อนเบี้ยและโรงหญิง
 ได้เกณฑ์ก็มีอยู่พร้อม ดึงหนเมื่อกองทหารฝรั่งเศส
 เคลื่อนที่ไปจากจันทบุรีแล้ว ต่อขึ้นมาจึงทำให้เมือง
 จันทบุรีเงียบเหงา และเป็นเหตุให้พ่อค้าประชาชนที่เคย
 ได้เงินฝรั่งเศสมีความขัดสนหาเงินไม่ก็ต้องเหมือนเวลา
 ที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่

โรงงานที่จำหน่ายชายสิ่งของให้แก่
พวกนายและพลทหารฝรั่ง

ที่บริเวณหน้าค่ายกองทหารฝรั่ง คือแถวที่พัก
ผู้ว่าราชการจังหวัดและที่เป็นโรงพักตำรวจภูธรเดี๋ยวนี้
ในครั้งนั้น มีพวกจีนชกเกียนในบังคับฝรั่งพากันขอ
อนุญาตจากกองทหารฝรั่ง ตั้งโรงงานจำหน่ายชาย
สินค้าและเครื่องดีมีให้แก่พวกนายและพลทหารฝรั่ง
อยู่หลายหลัง สิ่งของที่มีจำหน่ายอยู่นั้น โดย
มากตั้งตรงมาจากไซ่ง่อน เช่นเครื่องเสื้อผ้าชุด
เหล้าต่าง ๆ เครื่องอาหารกระป๋องต่าง ๆ ตลอดจน
เครื่องกะสุนดินปืนสำหรับใช้ในการยิงนกก็มี เพราะ
นายทหารฝรั่งบางคนพอใจเล่นปืนยิงนก โรงงาน
เหล่านี้จึงได้ขออนุญาตตั้งมาไว้จำหน่าย

ส่วนคนไทยหรือหมู่คณะข้าราชการ ถ้าจะต้อง
การซื้อหาสิ่งของเครื่องใช้อื่นใดบ้าง ก็ยอมไปหาซื้อได้

ตามโรงร้านเหล้านั้น แต่จะไปมาโดยเบ็ดเตล็ดไม่มีใครได้
 เหตุว่าตามบริเวณแถวหน้าบริเวณค่าย กองทหาร ของ
 เขา เขาห้ามไม่ให้คนไทยไปมาเที่ยวเตร่ เว้นแต่
 บุคคลที่มักจู่ระฮันจาเป็นทีจะต้องไปมาหาผู้บังคับการ
 หรือนายทหารบางคนก็ตมรู้จัก หรือมีเหตุที่จะไปหา
 เขาเท่านั้นจึงจะไปมาได้ ชาวเจ้ายังจำได้ดีว่าเป็นเวลา
 หนึ่ง ชาวเจ้ายกบเพื่อนคนหนึ่งพากันไปเที่ยวหาซื้อ
 สิ่งของที่โรงร้านเหล้านั้น บังเอิญไปพบกับนายทหาร
 ฝรั่งเศสชั้นนายร้อยเอกเขาที่โรงร้านขายของนั้นคนหนึ่ง
 นายทหารฝรั่งเศสก็คิดว่าเจ้าของร้าน ในเรื่องก่อนญาติ
 ให้คนไทยที่เขาไม่รู้จักไปด้วยกับชาวเจ้านั้น ให้ชน
 มาเที่ยวในโรงร้าน อันเป็นทางติดกับค้ำตั้งของเขา
 โดยนายทหารฝรั่งเศสคนนั้นคิดว่าคนไทยเพื่อนของ
 ชาวเจ้านั้น เป็นทหารเรือของไทย จึงไม่ควรให้ชน
 มาเที่ยวเตร่ ส่วนตัวชาวเจ้าเขาไม่ว่ากล่าวอย่างใด
 เป็นแต่เขาพูดว่า ชาวเจ้าเป็นคนของเจ้าเมืองเขารู้จัก

ในวันนั้นเองเขาก็ออกคำสั่งให้เจ้าของร้านนั้นทำการปิด
 ร้านไม่ให้ค้าขายตั้งเองตั้ง ๗ วัน เพื่อเป็นการตงโทษ
 แต่ความจริงเพื่อนของข้าพเจ้าที่เขาคิดว่าเป็นทหารเรือ
 ไทยนั้น ไม่จริงเลย เป็นโดยเขาส่งสัยเท่านั้น ฉะนั้น
 บรรดาผู้ที่จะไปมาหาซื้อสิ่งของ ตามโรงร้านนั้นแล้ว
 ต้องเป็นคนที่เขารู้จักอย่างหนึ่ง หรือไปหาซื้อสิ่งของ
 ให้ในนามผู้ว่าราชการเมืองอย่าง ๓ แม้เขาจะพบปะ
 เขาก็ไม่ห้ามปรามหรือว่ากล่าว ดังนั้นบรรดาคนไทย
 อื่น ๆ จึงหากด่ากดักตายไปเที่ยวเตร่ไม่

วินัยของทหารฝรั่งเศส

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การที่คนไทยจะไปมา
เที่ยวเตร่ตามบริเวณค่ายทหาร เขากวดขันห้ามปราม
แถมยังมีหนึ่งในราวปีร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘) ที่มีคน
ไทยคน ๑ (ข้าพเจ้าจำชื่อไม่ได้เสียแล้ว) ได้เดินไป
ตามสนามฝึกหัด (คือสนามฝึกหัดทหารที่ยังปรากฏ
อยู่เดี๋ยวนี้) โดยคนไทยผู้นั้นมุ่งจะเดินไปบ้านของตน
ซึ่งอยู่ทางบ้านแก้ว (หลังค่ายทหาร) ทางที่จะเดิน
ไป ต้องเดินผ่านเดี่ยวบริมคูค่ายทหารไปด้วย ในวัน
เวลาที่เดินผ่านไปนั้น เป็นเวลาจวนห้าค่ำแล้ว ฝ่าย
ยามทหารฝรั่งเศสซึ่งประจำรักษาการณ์อยู่บนเชิงเทิน
ค่ายมุมนั้นเห็นทหารฝึกหัดได้แต่เห็นเข้า จึงได้ออกเสียง
ร้องห้ามเป็นภาษาฝรั่งเศสดังเดียงคล้ายๆ ว่า “อัคร่าๆ”
ซึ่งแปลว่า “ให้หยุด” คนไทยผู้นั้นไม่เข้าใจภาษา
เมื่อได้ฟังเสียงยามทหาร ฝรั่งเศส ร้องคำรามออกเสียง

ดั้งนั้น คนที่มี^{๕๕}ความตกใจ (เดียดฉันท์) ก็^{๕๖}ขยับออก
 ด้^{๕๗}งนั้น ยาม^{๕๘}ทหารฝรั่ง^{๕๙}เค^{๖๐}สก็^{๖๑}ใช้^{๖๒}อาวุธ^{๖๓}ยิง^{๖๔}ถูกร่างกาย
 คน^{๖๕}ไทย^{๖๖}ผู้^{๖๗}นั้น^{๖๘}ต^{๖๙}ม^{๗๐}ต^{๗๑}ง^{๗๒}ต^{๗๓}าย^{๗๔}ใน^{๗๕}ที่^{๗๖}ที่^{๗๗} แต่^{๗๘}ผู้^{๗๙}บ^{๘๐}ง^{๘๑}ค^{๘๒}บ^{๘๓}การ^{๘๔}ทหาร
 ฝรั่ง^{๘๕}เค^{๘๖}ส^{๘๗}ทราบ^{๘๘}เร^{๘๙}ือ^{๙๐}ง ก็^{๙๑}ให้^{๙๒}ตาม^{๙๓}นำ^{๙๔}เหตุ^{๙๕}มา^{๙๖}แจ้ง^{๙๗}ให้^{๙๘}ทาง^{๙๙}ฝ^{๑๐๐}าย
 บ้าน^{๑๐๑}เมือง^{๑๐๒}ทราบ โดย^{๑๐๓}เขา^{๑๐๔}อ้าง^{๑๐๕}ว่า^{๑๐๖}คน^{๑๐๗}ไทย^{๑๐๘}ทำ^{๑๐๙}ผิด^{๑๑๐}กฎ^{๑๑๑}และ
 อนุ^{๑๑๒}บ^{๑๑๓}ธ^{๑๑๔}ร^{๑๑๕}ม^{๑๑๖}เน^{๑๑๗}ียม^{๑๑๘}ของ^{๑๑๙}ทหาร^{๑๒๐}ฝรั่ง^{๑๒๑}เค^{๑๒๒}ส^{๑๒๓}เขา^{๑๒๔}จึง^{๑๒๕}ยิง^{๑๒๖}ต^{๑๒๗}าย^{๑๒๘} เร^{๑๒๙}ือ^{๑๓๐}
 ด้^{๑๓๑}ง^{๑๓๒}ที่^{๑๓๓}ส^{๑๓๔}ุด^{๑๓๕}ต^{๑๓๖}ก^{๑๓๗}ต^{๑๓๘}ง^{๑๓๙}คน^{๑๔๐}ไทย^{๑๔๑}คน^{๑๔๒}นั้น^{๑๔๓}ก็^{๑๔๔}ต^{๑๔๕}าย^{๑๔๖}เป^{๑๔๗}ด^{๑๔๘}่า ด้^{๑๔๙}ง^{๑๕๐}ค^{๑๕๑}้น^{๑๕๒}น^{๑๕๓}มา
 คน^{๑๕๔}ไทย^{๑๕๕}ก็^{๑๕๖}ย^{๑๕๗}่อ^{๑๕๘}ม^{๑๕๙}มี^{๑๖๐}คว^{๑๖๑}าม^{๑๖๒}หว^{๑๖๓}าด^{๑๖๔}เก^{๑๖๕}ร^{๑๖๖}ง^{๑๖๗}ก^{๑๖๘}ด้^{๑๖๙}ง^{๑๗๐}ไป^{๑๗๑}ตาม^{๑๗๒}ก^{๑๗๓}ัน หา
 มี^{๑๗๔}ใคร^{๑๗๕}ที่^{๑๗๖}จะ^{๑๗๗}ก^{๑๗๘}ต^{๑๗๙}าก^{๑๘๐}ต^{๑๘๑}าก^{๑๘๒}ต^{๑๘๓}าย เด^{๑๘๔}ิน^{๑๘๕}ผ่าน^{๑๘๖}ไป^{๑๘๗}มา^{๑๘๘}ทาง^{๑๘๙}บ^{๑๙๐}ริ^{๑๙๑}เว^{๑๙๒}ณ^{๑๙๓}ค^{๑๙๔}่าย
 ท^{๑๙๕}ห^{๑๙๖}าร^{๑๙๗}ฝ^{๑๙๘}ร^{๑๙๙}ัง^{๒๐๐}เค^{๒๐๑}ส^{๒๐๒}น^{๒๐๓}ั้น^{๒๐๔}ไม่^{๒๐๕}.

การปกครองบังคับบัญชาทหารฝรั่งเศส

และทหารญวน

บรรดากิจการที่เกี่ยวข้องในทางการทหารฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีนั้น อำนาจการบังคับบัญชาและระเบียบการต่าง ๆ อยู่ในผู้บังคับการทหารที่จันทบุรีทั้งสิ้น ส่วนกองทหารที่ตั้งอยู่ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ กรมผู้บังคับกองร้อยเป็นผู้งบบังคับบัญชาอีกส่วน ๑ แต่กษัตริย์อยู่ในผู้บังคับการทหารที่จันทบุรี เมื่อมีกิจการเกี่ยวข้องกับการทหารอย่างไร ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรีก็ต้องฟังคำสั่งในทางปฏิบัติการงานโดยตรงจากผู้บัญชาการทหารที่เมืองไซ่ง่อน แต่ถ้ามีการเกี่ยวข้องด้วยคนในบังคับฝรั่งเศสแล้ว ผู้บังคับการทหารต้องพุดจาคำสั่งของทูตและกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ เช่นมีบุคคลที่ขอเข้าอยู่ในร่มธงในความคุ้มครองป้องกันของฝรั่งเศส หรือมีคดีซึ่งเป็นข้อทู่เถียงเกี่ยวข้องด้วยคนใน

บังคับของเขากับคนไทยแล้ว ทางกองทหารก็จัดการ
 ขอหนังสือสำหรับตัว หรือบอกกล่าวให้ คณะทูตและกง
 สุตในกรุงเทพฯ ๑ ทราบตั้งนเป็นต้น.

ส่วนบรรดาทหารญวน ก็มีนายทหารฝรั่งเค้สชั้นนาย
 ร้อยเป็นผู้บังคับบัญชาปกครองอีกชั้น ๑ เพราะทหาร
 ญวนมียศชั้นนายสิบจนถึงจ่านายสิบเป็นอย่างสูงเท่านั้น
 หาได้มีชั้นนายร้อยเป็นผู้บังคับบัญชาปกครองกัน โดย
 ต่ำทั้งไม่ ทงหน้าจะเหอระจากที่เขาไม่เชื่อในความ
 สามารถหรือความไว้วางใจทหารญวนนั่นเอง เขาจึง
 ไม่ตั้งทหารญวนเป็นผู้ปกครองบังคับบัญชาตนเอง.

กองทหารฝรั่งเสด็จด้านตรวจเรือเมด
และเรือใบที่ผ่านไปมาที่ปากน้ำแหลมสิงห์

เมื่อกองทหารฝรั่งเสด็จกองทหารชนบทเมืองจันท
บุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์เป็นหลักฐานใน ร.ศ. ๓๓๒
(พ.ศ. ๒๔๓๖) แล้ว ค่อนนั้นมา กองทหารฝรั่งเสด็จ
ด้านยามรักษาการณ์ ชนบทหัวแหลมคึกแดงเดิยวหนึ่งแห่ง ๓
สำหรับให้ม้หน้าทตรวจ บรรดาเรือเมดหรือเรือใบที่จะ
ผ่านเข้าออก

ตั้งหนบบรรดาเรือเมดก่อนที่จะผ่านเข้าออกที่ปากน้ำ
จันทบุรีเมื่อใกล้จะถึงหัวแหลมคึกแดงแล้ว ต้องเปิดแตร
สัญญาณให้กองทหาร ฝรั่งเสด็จที่ปากน้ำได้ ยินและต้อง
รอจักรแวระรับให้พวกทหารเรือดำมของเขาขึ้นมาตรวจ
ฝ่ายกับคนเรือต้องยหนบญช้จำนวนสินค้าและจำนวนคนท
โดยสารไปมาให้เขาทราบทุกคราวเที่ยวเมด เมื่อเขาได้
มาตรวจแตรรับเอาบัญญัติไปแล้ว เรือเมดจึงจะใช้จักร

เข้าออกได้ เรือเมตต์ที่เคยอยู่ในยุคนั้น มีเรือชื่อ
 “พัฒนา” กับ “ศรีเกษีย” เป็นครั้งแรก แล้วยังมีเรือชื่อ
 “อชฎงคประเวศ” กับ “บุเกศคิงา” ของ
 พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เป็นต้น มาเดินแทน.

ส่วนบรรดาเรือใบซึ่งเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้าออก
 ไปมาค้าขาย ก็ต้องแวะหน้าด่านตึกแดงให้เขาตรวจดู
 สิ่งของหรือสินค้านั้นเช่นเดียวกัน ถ้าไม่แวะให้เขา
 ตรวจแล้ว เขาก็ใช้กะสุนปืนยิง ปราบกฏว่าเรือบาง
 ลำที่ไม่ได้แวะให้เขาตรวจ ต้องถูกกระสุนปืนของทหาร
 ยามยิงและเสียหายไปบ้างก็มี เวदानันท์ว่าอำนาจ
 ของฝรั่งเศษเหมือนหงษ์เป็นเจ้าของเมือง เมื่อเขาจะ
 ทำอย่างไร เขาก็ยอมทำได้ตามความพอใจทุกอย่าง.

เข้าออกได้ เรือเมดที่เดินอยู่ในยูนัน มีเรือชื่อ
 “พัฒนา” กับ “ครบเกดัย” เป็นครั้งแรก แล้วต่อมา
 มีเรือ “อษฏงคประเวศ” กับ “บุเกดคิงา” ของ
 พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เป็นต้น มาเดินแทน.

ส่วนบรรดาเรือใบซึ่งเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้าออก
 ไปมาค้าขาย ก็ต้องแวะหน้าด่านตักแดงให้เขาตรวจดู
 ติ่งของหรือสินค้าหนักเช่นเดียวกัน ถ้าไม่แวะให้เขา
 ตรวจแล้ว เขาก็ใช้กระสุนปืนยิง ปราบฎว่าเรือบาง
 ลำที่ไม่ได้แวะให้เขาตรวจ ต้องถูกกระสุนปืนของทหาร
 ยามยิงและเสียหายไปบ้างก็มี เวदानันท์ว่าอำนาจ
 ของฝรั่งเคสเหมือนหนึ่งเป็นเจ้าของเมือง เมื่อเขาจะ
 ทำอย่างไร เขาก็ยอมทำได้ตามความพอใจทุกอย่าง.

ครอบครัวของทหารฝรั่งเศส

และทหารญวน

บรรดานายทหารฝรั่งเศส โดยมากไม่มีใครจะได้มีภรรยา (มาตาม) มาแต่ยุโรป ที่มีบางบางคนก็แต่ชนชั้นผู้บังคับการ ส่วนชั้นรอง ๆ ลงมาเช่นนายร้อยเอก โท ครี เหล่านี้ โดยมากมักได้บุตรหลานของทหารญวนเป็นภรรยาบ้าง และที่ใดคนไทยคนญวนชาวพื้นเมืองเป็นภรรยาบ้าง เมื่อบุตรหลานของทหารญวนหรือหญิงไทยคนใดไปติดกับนายทหารฝรั่งเศสแล้ว นายทหารฝรั่งเศสก็เข้าบ้านเรือนให้พักอาศัย อยู่ตาม ตลาด จันทบุรี แล้วก็แบ่งเวลาไปมาหาภรรยาของเขาเป็นเวลา ๆ หาได้พาภรรยาของเขาเข้าไปไว้ในค่ายทหารไม่ โดยข้อบังคับของเราห้าม เว้นแต่นายทหารชั้นผู้บังคับการที่มีภรรยาชาวยุโรปด้วยกันแล้วเขาก็อยู่ในค่ายทหารได้ ส่วนนายสิบและพลทหารญวนนั้น มักจะมีครอบครัว

ศรัทธาบุตรภรรยาติดตามมา ประจำ อยู่ ด้วย โดยมาก คือ
อยู่รวมกันที่ โรงทหารฉนวนนเอง.

บรรดาหญิงฉนวนที่เป็นภรรยา นายทหารฝรั่ง เค็สก็ด้
หรือที่เป็นบุตรภรรยาของทหารฉนวนก็ด้ ย่อมจะมีชื่อ
เลื่องไพทางชุกชน เช่นมีการเป็นชู้กับคนไทย หรือ
บางคนเคยกลายเป็นหญิงโสเภณก็ด้ นับว่าเมืองฉันท
บุรีในสมัยนั้น เป็นสมัยที่อุดมไปด้วยหญิงฉนวน เพราะ
มีจำนวนเป็นร้อย ๆ จึงเป็นที่สนุกของ ชายหนุ่มคน
หนึ่งเมืองส่วนหนึ่ง.

ในส่วนนายทหารฝรั่ง เค็สที่มาได้หญิงไทยเป็นภรรยา
นั้น บางคนปรากฏว่าได้เกิดบุตรด้วยกันก็ด้ เช่น
นายศรีตราษ ถ้ากริกานนท์ * ซึ่งเป็นบุตรบุญธรรม
ของข้าพเจ้ามาชดอยู่ ในเวदानนเป็นต้น.

* นายศรีตราษนั้นเดิมชื่อ บรู้งเข อันเป็นชื่อสกุล
ของนายร้อยตรี บรู้งเข นายทหารฝรั่ง เค็ส ซึ่งมาได้
นางทิม ชาวเมืองฉันทบุรี เป็นภรรยา ครนเมือกอง

กองทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือการรักษารโรค

ภัยไข้เจ็บให้ชาวราชการและพลเมือง

ในเมืองจันทบุรีครั้งนั้น หาได้มีแพทย์หลวงประจำสำหรับทำการรักษารโรคภัย เช่นทำการผ่าตัดบาดแผลไม้ แม้แต่แพทย์เสดยศักดิ์ก็จะมีภุมรในเรือทางเวชศาสตร์ของฝรั่งก็ไม่มี ดังนั้นสรรพเครื่องยาของทหารฝรั่งเศสถอนทหารจากจันทบุรี ไปตั้งอยู่ที่เมืองตราขใน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) แล้ว นายร้อยตรี บรู้งเยจิงพานางทิมผู้ภรรยากับบุตรชายตกต่างนามข้างบนไปอยู่ที่เมืองตราขด้วย. ครนเมอ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) กองทหารฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองตราข ตำมของนางทิมต้องกลับยุโรป นางทิมผู้เป็นภรรยากับบุตรชายจึงต้องตกค้างอยู่ที่เมืองตราข. เมอพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง จักรยาศรี) ครอง

ฝรั่งที่ใช้กันอยู่ในสมัยนั้น จึงไม่มีใครอุ้มเหมือนสมัย
 นี้ เหตุนี้เมื่อมีเหตุระงับราชการทางฝ่ายบ้านเมือง
 หรือพดเมืองทมิฬความเจ็บไข้หรือบาดแผล ที่จำเป็นต้อง
 เย็บตองผ้าหรือตองรักษาทางนี้แล้ว ทางกองทหารฝรั่ง
 เค็ดก็มีความเอื้อเพื่อช่วยเหลือให้ยารักษา และจัดการ
 เย็บตองผ้าบาดแผลนั้นๆ ให้ แต่การที่จะเอาบุคคลที่
 บัวยเจ็บไปให้นายแพทย์ฝรั่งเค็ดช่วยทำการตรวจรักษา
 ยังเป็นพระยาศรีวิสุทธิเทพราช ปลัดทูลฉลองกระทรวง
 มหาดไทย ออกไปรับมอบหมายเมืองตราขันธ์จากฝรั่ง
 เค็ด ในพ.ศ. นั้นแล้ว จึงได้เปลี่ยนนามนายบุรงเข บุตร
 ของนางทิมเดี่ยวใหม่ว่า "ศรีตราข" อันเป็นสร้อยนาม
 บรรดาศักดิ์ของท่านกับนามเมืองประกอบกันแต่นั้นมา.
 และนายศรีตราขคนนภายหลัง เมื่อครั้งเมื่อข้าพเจ้าไป
 รับราชการตำแหน่งนายอำเภอเกาะช้าง และประจำอยู่
 ที่ตำบลแหลมมงอบ นางทิมผู้มารดา ได้ยกให้ในฐานะ
 เป็นบุตรบุญธรรมข้าพเจ้า.

ขอยาไว้สำหรับรับประทาน^๕นี้ คงได้รับอนุญาตจาก
 ท่านผู้ว่าราชการเมืองฝ่ายเราเสียก่อน แล้วท่านผู้ว่า
 ราชการเมืองจึงให้ท่านฝ่ายเรานำตัวคนป่วยไปยังกอง
 ทหารบ้าง หรือมีหนังสือส่งไปบ้าง เมื่อนายแพทย์
 ได้ตรวจแล้วเขาก็จัดการรักษาและให้ยาไว้สำหรับใช้
 จนกว่าจะหาย เขาหาได้คิดค่าบ่วยการค้ายาอย่างใดไม่
 ข้าพเจ้าจำได้ว่าได้เคยมีอาการบ่วย ๒-๓ ครั้ง ได้ขอ
 หนังสือท่านผู้ว่าราชการเมือง ไปถึงนายแพทย์ฝรั่งเสีย
 แล้วนายแพทย์ฝรั่งก็ตรวจ และให้ยาไว้รับประทาน
 เมื่อยาท^๕เขาจ่ายให้ไว้หมด โดยอาการบ่วยของเรายัง

คือในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ทูลกระหม่อม
 สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งในขณะ
 นั้นดำรงพระยศในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงทหารเรือ
 ได้ทรงพระกรุณาเสด็จประพาสที่พักข้าพเจ้า ๆ จึงได้
 นำตัวนายศรีตราษ^๕ทูลเกล้า ๆ ถวายเป็นข้ารับใช้ใน
 พระองค์ท่าน.

ความระมิตระว่างบองกนภยของทหาร

ฝรั่งเศ็ดและการฝักช้อมทหาร

ในค่ายทหารฝรั่งเศ็ดและบนเชิงเทินสนาม เพดานนี้
ได้มีการรักษาการณ์ประจำอยู่ทุกตำบล มีตงบนใหญ่
สนามชนไปตงไว้อยู่หลายกะบอก ส่วนที่ค่ายกอง
ทหารปากน้ำก็มีเช่นเดียวกัน

ตามพฤติการณ์ของทหารฝรั่งเศ็ด ย่อมมีการฝัก
หัดช้อมช้อมทหารของคนอยู่เนื่องนิตย์ ถ้าตกลังฤดู
แดงแดง มักหัดทำการยิงเป้าที่บริเวณทุ่งนาเซยแห่ง ๑
ที่ปากน้ำตรงเกาะจุฬาแห่ง ๑ หรือทำการช้อมรบเดิน
ทางไกล เช่นไปทำการฝักหัดช้อมช้อมที่สนามเนินเขา
พลอยแหวนเป็นต้น มีหนังสือหลายๆครั้ง เมื่อกองทหาร
ฝรั่งเศ็ดจะมีการนัดหมายยิงเป้ากันครั้งใด เขาต้องแจ้ง
ให้ทางฝ่ายบ้านเมืองให้ประกาศให้พดเมืองทราบ เสมอ
ดังเกตุว่ากองทหารฝรั่งเศ็ดที่ตั้งอยู่ทุกจนทบุนั้นไม่ได้

ตั้งอยู่เปด้าๆ แม้แต่จะไม่ได้ทำการฝึกหัดก็ยอมทำ
 กิจการอย่างอื่นได้มอ เช่นการก่อสร้างซ่อมแปดง
 ด้นามเพดาะและสถานที่เช่นโรงทหารเป็นต้น

ความที่กองทัพฝรั่งแล้วได้ระมัดระวังคนดังกล่าว
 มา ที่จะไม่สู้ไว้วางใจคนไทยก็เป็นได้ ดังที่จะได้เห็น
 เรื่องที่จะเขียนต่อไปข้างหน้า.

การจดทะเบียนจดทะเบียนพาณิชย์
และฝ่ายฝรั่งเศส

เมืองจันทบุรีนั้น ก่อนแต่ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๕๓)
หาได้มีพดตระเวณหรือตำรวจภูธรประจำรักษาการณ
อย่างทุกวันนี้ไม่ ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๕๓)
ทางฝ่ายบ้านเมืองจึงได้ขออนุญาตกระทรวงจัดตั้ง กอง
พดตระเวณชั้นกอง ๑ (เช่นเดียวกับโปติก) ในสมัยก่อน
คือใช้พลองเป็นอาวุธ หาได้มีอาวุธปืนสำหรับใช้ไม่
ส่วนพดตระเวณที่จัดตั้งขึ้นนั้น ก็ไม่ได้เรียกเกณฑ์
อย่างใดได้ ใช้วิธีจ้างหรือถามความสมัครใจตาม
ความพอใจ ความประสงค์ทางบ้านเมืองที่จัดตั้งกองพด
ตระเวณขึ้นไว้ในครั้งนั้น ก็เพื่อสำหรับให้ดูแลรักษาระงับ
เหตุการณ์ความปกคิษฐ์ของประชาชน และเพื่อให้เป็น
กำลังของฝ่ายบ้านเมืองในกิจการบางอย่างเท่านั้น

ฝ่ายฝรั่งเศสก็จัดตั้งโรง พดตระเวณของเขาไว้ใน
ตลาดจันทบุรีแห่งหนึ่งเหมือนกัน โดยใช้พลทหารญวน

ของเขาให้ผิด เป็ดียนกันมาประจำรักษา เหตุการณ์ ดู
 แดความประพฤติของพดทหารของเขา เพื่อไม่ให้
 เทียวรุกกราณช์มแห่งพดเมืองด้วย ฉะนั้นเมื่อปรากฏ
 ว่าพดทหารของเขา จะเป็นทหารฝรั่งเศสก็ดีหรือทหาร
 ญวนก็ดี ถ้าไปรุกกราณช์มแห่งทำร้ายราชฎรซึ่งเป็น
 พดเมืองอย่างใดแล้ว เมื่อนำความไปแจ้งให้กอง
 พดตระเวนเขาทราบ เขาก็รับสอบสวนรับแจ้งเหตุให้
 เหมือนกัน ส่วนการที่จะร้องฟ้องว่ากต้าวต้องนำ
 ความแจ้งให้ทางฝ่ายบ้านเมืองทราบ แล้วทางฝ่ายบ้าน
 เมืองก็จัดการพุดจากบกองทหารฝรั่งเศสอีกส่วนหนึ่ง.

ข้าราชการฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศส

มาตราชระชาการ

ในชั่วเวลาที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีภายใน
๑๒ ปีนั้น ได้มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายสยามและ
ฝรั่งเศสมาตราชระชาการ คือ

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๑) มหาอำมาตย์โท
พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะศิริ) เมื่อเป็น
พระยาศรีสุรเทพ ปลัดทูลฉลององครักษ์มหาดไทย
ได้มาตราชระชาการที่เมืองจันทบุรีครั้ง ๑

และก่อนหน้านั้นข้าราชการฝ่ายฝรั่งเศสมาตราชระชาการ
ที่กองทหารฝรั่งเศสอีก ๒ ครั้ง คือ

เยเนราลเบเต้ ผู้บัญชาการทหารไซ่ง่อนมาตราชระ
ชาการ ๑

มองซิเออร์ โคตบูเกาส์ก็ เยเนราลส์เปรีเออร์ ผู้
สำเร็จราชการอินโดจีนครั้ง ๑

๕๕ กัด เมื่อมีเหตุถึงมรณกรรมตายลงแล้ว ก็นำ
 ๕๖ เอาศพไปฝังยังสุสาน ๒ แห่งนี้ คือ ถาดายที่จันทบุรี
 ๕๗ ฝังไว้ที่สุสานจันทบุรี ถาดายที่ปากน้ำฝังไว้ที่สุสาน
 ๕๘ เขาแหลมสิงห์.

การฝังศพของทหารฝรั่งเศ็สและทหารญวนนั้น ได้
 ๕๙ รวมฝังในเนื้อที่บริเวณเดียวกัน เป็นแต่หลุมฝังศพ
 ๖๐ มีผิดกัน ถ่านายหรือพลทหารฝรั่งเศ็สแล้วเขาก็ก่อ
 ๖๑ หลุมคอนกรีตสูงประมาณ ๑ เมตร จารึกชื่อของผู้ตาย
 ๖๒ ไว้หน้าหลุมศพ ที่ปลายหลุมมักจะทำเป็นรูปกางเขนและ
 ๖๓ มีรวงทำด้วยไม้ทาสีดำปักกรอบหลุมศพอีกชั้น ๑ นอกนั้น
 ๖๔ ก็มีพวงมาลัย (พวงหรีด) ประดับไว้ที่หลุม หรือที่หลุม
 ๖๕ นั้นด้วย ส่วนทหารญวนนั้น ใช้ดินถมพอเป็นรูปนูน
 ๖๖ หลังเต่า แล้วมีหลุมกางเขนทำด้วยไม้ทาสีดำปักไว้หน้า
 ๖๗ หลุม ๑ อันทุกๆ ศพเหมือนกัน แต่หาได้จารึกนามผู้ตายไม่
 ๖๘ ในพวกนาย และพลทหารฝรั่งเศ็สและทหารญวนที่
 ๖๙ ต้องเสียชีวิตไปในสมัยที่ตังกองทหารอยู่ในจังหวัดจันท

บุรินทร์ ปรากฏว่า นายตระพดทหารฝรั่งเค็ดได้ตายเสีย
 หลายคนที่ข้าพเจ้าจำได้มีกัปตน "ดีเมต" คนหนึ่ง
 นอกนั้นก็เป็นนายสืบตระพดทหารก็อีกหลายคน ส่วน
 พดทหารญวนนั้นมิจนวนตายมากกว่าทหารฝรั่งเค็ด.

อันความมรณกรรมของนายตระพดทหารฝรั่งเค็ด
 หรือทหารญวนนั้น ตามปกติได้ตายด้วยอาการบวดย
 ไข้เป็นอันมาก แต่ก็มีนายสืบตระพดทหารฝรั่งเค็ดบาง
 คนได้ตายด้วยอาการเมาสุราตกหน้าตายก็มีบ้าง.

เมื่อปรากฏว่า นายทหารฝรั่งเค็ดชน ผู้ใหญ่มีเหตุ
 บวดยตายลง ทางฝ่ายบ้านเมืองมีท่านผู้ว่าราชการ
 เมืองเป็นต้น ก็ต้องไปแสดงความเยี่ยมเยียนต่อผู้บังคับ
 ทหารตลอดจนการไปส่งศพด้วยตามธรรมเนียมถ้า
 ทหารของเขาตายด้วยอาการตกหน้าตายแล้วทางฝ่ายบ้าน
 เมืองก็ต่อของเขาเป็นธุระช่วยเหลื่อแต่คนคิดตามสืบหาศพ
 ให้ทุกคราว.

วิธีทำศพของทหารฝรั่งเค็ดนั้น ถ้าเป็นนายทหารชน

ผู้ใหญ่ ต้องจัดกระบวนการเป็นกองเกียรติยศเดิน
 แห่ศพทั้งข้างหน้าข้างหลัง และต้องนิมนต์บาดหลวง
 เจ้าอธิการวัดโรมันคาทอลิก มา เข้าในกระบวนแห่ศพ
 คตอดจนเสร็จการพิธีฝังศพนั้นด้วย ส่วนศพนายทหาร
 ฝรั่งเศสนั้นก็ทำหีบบรรจุ แล้วได้รถให้ทหารลากเดินไป
 โดยช้าๆจนกว่าจะถึงสุสาน เครื่องแต่งศพมักจะใช้
 ธงชาติฝรั่งเศสคลุมบนหีบศพ และตกแต่งประดับด้วย
 เครื่องดอกไม้บ้าง ถ้าเป็นชนนายสิบหรือพลทหารแล้ว ก็
 ไม่ใคร่มีพิธีมากมายนัก นอกจากจะมีบาดหลวงกับนาย
 และพลทหารไปส่งศพบ้างตามสมควรเท่านั้น.

๕๕๖ เหตุที่มัจฉนทรปราคา

ข้าพเจ้าจำได้ว่า ในสมัยที่ ก่อมมิ่งตั้งโรแบร์
เป็นผู้บังคับการทหารนั้นเป็นเวตาดกลางคืนวันหนึ่ง (ราว
เที่ยงคืน) ได้มีมัจฉนทรปราคาขึ้น.

อันการที่มัจฉนทรปราคานั้น ตามประเพณีนิยมของ
คนไทยมาแต่โบราณกาล ถือว่า "ราหุอมัจฉนทร" จึง
ต้องมีการตีฆ้องกลอง หรือยิงปืนให้มโหฬารถึง
เพื่อประสงค์ให้ราหุอุปถ้อยภตายพระจันทร์ ดังนั้นใน
คืนวันนั้นเวตาดที่มัจฉนทรปราคาขึ้น ประชาชนพลเมือง
และตามวัดวาอารามก็พากันตบเคาะแต่ดงความ บิตขยנית
แต่ต่างพากันตีฆ้องกลองบ้างยิงปืนบ้าง ฝ่ายก่อมมิ่ง
ตั้งโรแบร์ผู้บังคับการทหารฝรั่งก็ยังไม่รู้เหตุผล (จะ
นึกว่ามีกองทหารไทยมาระดมตีค่ายกระมัง) ในคืนวัน
นั้นเขาไม่ได้เป็นอันหลับนอน ถึงกับมีการเป่าแตรสัญญาณ
ให้ทหารชนประจำรักษาการณ์บนด่นามเพดาระทำ
หน้าที่เตรียมรบที่เดียว แต่แทนที่จะมีกองทหารไทยไป

รบกับเขาในคืนวันนั้นก็เปิด่าเลย ตกตงพวกทหาร
และตัวเขาต้องประจำรักษาการณ์ อยู่จนตลอรุ่ง.

ในวันรุ่งขึ้นเขาไม่เห็นมีเหตุการณ์อย่างใดเกิดขึ้น
เขาจึงให้ตามของเขามาไต่ถามเหตุการณ์ (ที่เกิดขึ้น
เมื่อคืน) ต่อท่านผู้ว่าราชการเมือง ท่านผู้ว่าราชการ
เมืองจึงได้ให้ขุนภาษาสุนทร (โร) ซึ่งเป็นล่ามนำเหตุ
ไปชี้แจงให้เขาทราบถึงการที่มีจันทร์ปราภา ซึ่งเป็น
ประเพณีของคนไทย ที่จะต้องมี การ ตชอง กตอง ยิงบน
กันดงนั้น แต่ฝ่ายก็อมมั่งดัง โรแบร์หาได้ฟังคำชี้แจง
เช่นนั้นไม่ โดยเขาอ้างว่า เขาไม่รู้รหัสเหตุซึ่ง
กระทำให้เขาแฉะทหารของเขาตกใจจนนอนไม่หลับ ที่
ต้องทำการเตรียมบ้องกัน ในวันนั้นเองก็อมมั่งดัง
โรแบร์ก็สั่งให้เอาตัวขุนภาษาสุนทรล่ามกักขังไว้ในค่าย
กองทหารฝรั่งแค่สี่ห้าวัน (ฐานทำให้กองทหารฝรั่ง
แค่สี่มีความหวาดหวั่นขวัญเสีย) เมื่อทางฝ่ายบ้าน
เมืองได้ทราบเหตุผลเช่นนั้น ก็ไม่รู้จะว่าอย่างไร ดง
ท้ายที่สุดเรื่องก็เบือนอนร้งบกันไป.

เหตุที่ก้อมมิ่งตั้ง โรแบร์จะให้ทหาร

จับตัวท่านผู้รักษาราชการเมือง

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าในพวกนายทหารฝรั่งเศส
ที่ประจำอยู่ในเมืองจันทบุรี มีก้อมมิ่งตั้งโรแบร์คนเดียว
เอง ซึ่งเป็นผู้ที่สนิทสนมกว่าเขา ตั้งเรื่อง
ที่เอาตัวขุนภาษาสุนทรตามกักขังไว้ด้วยอำนาจของตน
เป็นตัวอย่าง ใช้แต่เท่านั้น ที่ก้อมมิ่งตั้งโรแบร์ได้เอา
ตัวขุนภาษาสุนทรกักขังแล้ว ก้อมมิ่งตั้งโรแบร์ยัง
เคยจะให้ทหารมาจับเอาตัวท่านผู้ว่าราชการเมืองเสีย
ด้วยซ้ำ (คือท่านพระยาวิชัยขิด แสนบุญนาท)

รหัสเหตุอันเป็นมูลการณ์ที่จะบังเกิดถึงมีการจับ
กุมเจ้าบ้านย่านเมืองเช่นนี้ เนื่องด้วยสาเหตุใดเกิด
ขึ้นระหว่างนายร้อยเอก (กาบี่แดน) เยาว์ ผู้บังคับการ
ทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำแหลมสิงห์ กับนายร้อยเอกหงวง

พตพิฆาฏ (จ้อย) ซึ่งเป็นผู้บังคับการทหารเรือที่เมือง
 ชตุ้ง (ในขณะนั้นเป็นอำเภอ) เรืองทนต์อกถนนหนทาง
 กำกับแดนเขรารกับหลวงพตพิฆาฏ ได้เคยพบปะรู้จัก
 ซึ่งกันและกันอยู่ก่อนแล้ว ตามปกติกาตกำกับแดนเขราร
 ได้เคยไปมาเที่ยวเตร่ที่เมืองชตุ้งเสมอ การไปมาครั้ง
 ใดกำกับแดนเขราร เคยได้รับความเอื้อเฟื้อมีการต้อนรับ
 ด้วยดีจากหลวงพตพิฆาฏทุกคราว มีการให้พักอา
 ศัยในกองทหารเรือไทยเป็นอาทิ.

จำเนียรกาตต่อมาในครั้งหลังที่สุดซึ่งจะเป็นเหตุ
 ให้เกิดชนพิน ก็โดยที่กำกับแดนเขราร ได้ไปเที่ยวที่เมือง
 ชตุ้งอีก ในครั้งสุดท้ายนี้ กำกับแดนเขราร ไม่ได้รับความ
 ต้อนรับจากหลวงพตพิฆาฏเช่นเคย ทั้งหลวงพตพิฆาฏ
 ไม่ให้โอกาสที่จะทำการพบปะกับกำกับแดนเขราร ด้วย
 เป็นแต่ให้ยามรักษาการณ์หน้าประตูค่ายแจ้งแก่กำกับแดน
 เขรารว่า หลวงพตพิฆาฏมีความเลื่อมใสที่จะทำการรับ
 กำกับแดนเขรารเช่นเคยอย่างแต่ก่อนไม่ได้เลยแล้ว เนื่อง

ด้วยกรมทหารเรือ (ในครั้งนั้นเป็นกรม) ได้มีคำสั่ง
ห้ามมา เมื่อยามรักษาการณ์แจ้งเหตุเช่นว่านี้ให้
กาบี่แต่นเขรารักทราบแล้ว ยามรักษาการณ์ก็ทำการปิด
ประตูค่ายทันที เมื่อกาบี่แต่นเขรารักไม่ได้รับความต้อนรับ
รับจากหลวงพดพิฆาฏอย่างเช่นที่เคยมาฉะนี้แล้ว ในวัน
นั้นเองกาบี่แต่นเขรารักก็กดปากน้ำแหลมสิงห์ และแจ้ง
ระหัด เหตุกล่าวโทษ หลวงพดพิฆาฏมายังผู้บังคับ การ
ทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรี ซึ่งในยุคนั้นก็อมมั่งตั้งโร-
แบร์ เป็นผู้บังคับการ เมื่อกอมมั่งตั้งโรแบร์ ได้ทราบ
เหตุนี้แล้วก็บังเกิดหิวด้วย ในวันทราบเรื่องนั้นเอง
เป็นเวลาดากลางคืน กอมมั่งตั้งโรแบร์จึงให้นายปรัก
ดำม มาบอกต่อท่านพระยาวิชาธิบดี (ในขณะนั้นเป็น
พระเทพสังคราม) ตำแหน่งผู้รักษาราชการเมือง
ว่ากอมมั่งตั้งโรแบร์มีเรื่องราชการรอนซึ่งต้องการพบ
ขอให้ ท่าน พระยาวิชาธิบดี ไปหา กอมมั่งตั้งโรแบร์ ที่
ค่ายทหารฝรั่งเศสด้วย ท่านพระยาวิชาธิบดีได้

บอกกับนายปรัก ด่าม ว่า ในเวตานี้เป็นเวตาคำคน
 แดงทั้งบุตรก็ไม่สบาย จึงขอผิดจะไปหาก้อมมั่งคัง
 โรแบร์ตอวรวงชน นายปรักด่ามกลับขึ้นไปบอกก้อม
 มั่งคังโรแบร์ตอว แล้ว ก้อมมั่งคัง โรแบร์ให้ นายปรักด่าม
 กลับลงมาแจ้งต่อท่านพระยาวิชาชิบต์อีกว่า เขา
 ต้องการจะพบในคนวันนั้นให้ได้ ถ้าไม่ไปหาเขาแล้ว
 เขาก็จะให้ทหารของเขาจับเอาตัวไปให้ได้ ดั่งนี้
 ท่านพระยาวิชาชิบต์จึง จำเป็น ต้องขึ้นไปหาก้อมมั่งคัง
 โรแบร์ ในคนวันนั้น แต่ถ้าท่านพระยาวิชาชิบต์ไม่
 ได้ ไปหาก้อมมั่งคังโรแบร์ในคนวันนั้นแล้ว นาทีก้อม-
 มั่งคังโรแบร์อาจจะให้ ทหารมาจับเอาตัวไปก็ได้ ข้อ
 นี้เป็นการแสดงให้แลเห็นว่านิสสัยใจคอ และกรรม ภาระ
 ของอาจตุร้ายของก้อมมั่งคัง โรแบร์ เป็นอย่างไร

ความมุ่งหมายและความต้องการของก้อมมั่งคัง
 โรแบร์ ที่ให้ ด่ามมาเรียกตามตัว ท่านพระยาวิชาชิบต์
 ไปหาในคนวันนั้น ก็ไม่มีเรื่องอื่นนอกจากเรื่องททดวง

พดพิฆาฏไม่รับรองกาบี่แดน เขวารตั้งกล่าวมาแต่จ ชอ
 นี้เป็นเหตุให้ ก้อมมั่งตั้งโรแบร์ มีความรู้ลึก ไกรธ เคื่อง
 มาก ถึงกับหาว่าหลวงพดพิฆาฏทำการดูหมิ่นประมาท
 ต่อชนชาติฝรั่งแล้ว ก้อมมั่งตั้งโรแบร์จึงขอรับรองให้
 ท่านพระยาวิชาชิบตีตั้ง ถอดถอนหลวง พดพิฆาฏออก
 เลี้ยจากตำแหน่งผู้บังคับการทหาร ที่ก้อมมั่งตั้งโร-
 แบร์ขอรับรองเช่นนั้น ก็เบียดด้วย ก้อมมั่งตั้งโรแบร์ เข้า
 ใจไปว่า การทหาร เรือของไทย อยู่ในความคุ้ม
 ครองของฝ่ายบ้านเมือง แต่ท่านพระยาวิชาชิบตีตั้ง
 ต่อก้อมมั่งตั้งโรแบร์ว่า การทหารเรือไม่เกี่ยวแก่
 ฝ่ายบ้านเมืองแต่มีได้ อยู่ในความปกครองบังคับบัญชา
 ตั้งนั้นท่านพระยาวิชาชิบตีตั้งจึงไม่ มีอำนาจ ที่จะ ตั้งถอด
 ถอนหลวงพดพิฆาฏได้ เป็นแต่ท่านพระยาวิชาชิบตี
 รับรองต่อ ก้อมมั่งตั้งโรแบร์ว่า จะ ได้บอก เหตุ
 การณเรื่องนี้ให้เจ้ากระทรวงทราบได้อย่างเดียวเท่านั้น
 แม้แต่ท่านพระยาวิชาชิบตีตั้งจะ ได้รับรอง เห็นชอบตามคำ

ร้องขอของก้อมมั่งดังโรแบร์ เช่นนั้นก็ดี ก็ยังไม่
 ได้ทำให้ ก้อมมั่งดังโรแบร์คลาย ความโกรธเคืองไปได้
 อย่างไร เพราะผลที่สุดของเรื่องนี้ เป็นเรื่องที่คงพูด
 จาว่าชานกันอีกมากมาย แต่บางข้อไม่ควรจะกล่าว
 ถึง จึงควรระงับเสีย

อธิการของก้อมมั่งดังโรแบร์ ย่อมเห็น ได้ปานนี้
 ที่ยกเหตุมาแสดงไว้ก็เพื่อให้เห็นว่า ก้อมมั่งดังโร-
 แบบเป็นผู้นิยมสิ่งดีอย่างไรเท่านั้น

ใฉมเบ็ย บังเอิญเดินไปพบก้อมมั่งดัง โรแบร์เข้า
 ซึ่งเขากำตงยีนอยู่ ที่หน้าสะพานท่าน้ำ บุคคลผู้นั้นไม่
 ได้ปล้อยฉมเบ็ยแต่ไม่แสดงความเคารพให้แก่เขา ทัน
 ไคินเอง เขาก็ตรงเข้าจับฉมเบ็ยบุคคลผู้นั้นดุฉลาก
 มาที่ กวี่ยน โคสำหรับบรรทุกหน้า ซึ่งในเวตานั้น
 ทหารญวนกำตงเช่นกวี่ยนมาจอตทำการบรรทุกหน้าด้วย
 แล้วเขาก็เบ็ดอกอกจุกหน้าซึ่งคงอยู่ภายเรือนกวี่ยนให้หน้า
 ไนถึงไหลหยดย่อยให้ถูกตรงศีรษะของบุคคลผู้นั้นเบ็ยก
 แล้วเขาก็ปล้อยตัวไป

อักกรงหมิ่ง มีพระมำคนหนึ่งมีผ้าแพร โปกศีรษะ
 แล้วเดินผ่านไปพบปะเขาตรงที่เดิมหนีอีก พระมำคนนั้น
 ไม่ได้เบ็ดองผ้าแพรที่ โปกศีรษะอยู่ นนออกแต่ไม่ได้ทำ
 ความเคารพให้แก่เขาๆก็เอาไม้เท้า(แซร์) ไม้เท้าขอ
 เกี้ยว ผ้าแพร โปก ศีรษะนนทง ขวางลงเฉี่ยในดำคตอง
 นอกจากนั้นกยงมีบุคคล ที่ถูกก้อมมั่งดัง โรแบร์ ได้กระ
 ทำคังท่านองนอกหตายกน คตอดจนพระเจ้าพระส่งม

บางองค์ก็ถูกตบศีรษะเด่นกัม อากัษฏิรียาของก้อม
มั่งดังโรแบร์ อ้อมค้อมหาชนดังกัยกมาให้เห็น ดังกล่าว
มา จึงยอมเป็นเหตุให้บรรดาข้าราชการแฉะพดเมืองมี
ความ ครัน คร้ามไม่ อยากจะพบปะหน้า ตาของเขา เลี้ย
โดยมาก

ในส่วนจำพวกข้าราชการแล้ว เวลาจะเดินกลับ
จากที่ทำงาน (เวลานั้นศาลากลางตั้งอยู่ริมถนนหน้า
ซึ่งยังมีปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้) แล้วบางคนเห็นก้อม
มั่งดัง โรแบร์ ยืนถือไม้เท้าเดิน เดินอยู่แถวหน้าศาลา ทำ
หน้าแล้ว ก็ต้องรอกันให้เขากลับหรือเดินกลับไปเลี้ย
ก่อนแล้วจึงจะกล้าเดินผ่านมากมี้ หรือบางคนเดินอ้อม
ไปชนเลี้ยทางริมวัดโบสถ์กมี้ หรือบางคนที่จะต้องเดิน
ไปพบกับเขาด้วยความจำเป็นก็คิดเมื่อเห็นเขาแล้วก็ต้อง
เบ็ดหมวกเลี้ยให้ระยะห่างไกลก่อน เมื่อไปถึงใกล้
เขาก็แสดงความเคารพให้แก่เขาเลี้ย เขาก็ไม่ทำอะไร
สำหรับข้าพเจ้าเอง ได้ถูกก้อมมั่งดัง โรแบร์จับศีรษะ

เดิน ๒-๓ ครั้ง แต่อาการที่เขาทำเช่นนั้น เป็นการแสดง
 ความกรุณาหรือรักใคร่มากกว่าที่จะเห็นเป็นว่า เกิดยึด
 เพราะข้าพเจ้าได้เผชิญหน้า เขาเสมอ เมื่อพบปะเขาก็ได้
 ย่อมทำความเคารพให้เขาทุกครั้ง เมื่อได้แสดงความ
 เคารพนอบน้อมให้เขารังใด เขาก็ก้อมส่งมือมาให้
 จับทุกที ดังนั้นจึงนับว่าข้าพเจ้าคนใด อยู่ในจำพวกที่เข
 รักไม่เกิดยึด

ความ ยุติ ของ ก่อมมิ่งตั้ง โรแบร์นอกจากที่ ก่อว
 ข้างบนนี้แล้ว ยังมีเรื่องที่จะควรจะกล่าวไว้ในที่นี้อีกด้วย
 คือ วันหนึ่งเป็นเวตาเย็น เขาได้เดินไปเที่ยวเล่นที่
 บริเวณทุ่งนาริมค่ายทหารด้านทางแถวทุ่งนาเซย เขา
 เห็นกระบือตัว ๑ กำลังกินหญ้าอยู่ เขานึกสนุกขึ้นมา
 หรือจะเนื่องจากมีอาการมันเมาอยู่บ้าง อย่างไรก็ดีไม่ปรา
 กฏ เขาตรงเข้าไปเอามือ ๒ ข้างจับกระบือทั้ง ๒ เขา
 ไว้แล้วก็กวัดแกว่งโยกไปมา กระบือจะรู้สึกรำคาญ
 หรือ กัดจากมีอาการคุดอยู่บ้างแล้วก็ไม่ทราบ ดังนั้น

กระบอกจิ้งได้อวิด เขาร่างกาย ก่อมมั่งตั้งโรแบร์ เข้าที่ ๓
ถูกที่ใกล้รูทวารหนักเป็นบาดแผล ไตหนักไหล ถึงกับมี
อาการบวชต้องรักษาบาดแผลกันอยู่หลายวัน

อันชื่อเสียงของก่อมมั่งตั้งโรแบร์ ซึ่งทำให้มหาชน
มีความกลัวเกรงนั้น ไม่ได้เป็นแต่เฉพาะพต เมือง
หรือพวกข้าราชการเท่านั้น แม้แต่ชายฉะพตทหารใน
บังคับบัญชาของเขาก็พากัน ทั้งเกลียดทั้งกลัว อยู่เป็น
ส่วนมาก เนื่องด้วยก่อมมั่งตั้งโรแบร์ชอบเสด็จรา
เมื่อนมีอาการมันเมาจนบางแล้ว มักแสดงอาการปฏิกิริยา
ต่างๆ จนนายทหารฝรั่งเค็สบางคนออกปากเบือนหน้าย
เข้าพเจ้าได้ ยินนายทหารฝรั่งเค็สบางคนแต่ให้ฟังว่า คั้น
วันหนึ่งก่อมมั่งตั้งโรแบร์มีอาการเมาสุราได้เดินไปเที่ยว
ที่พกนายร้อยโท ชื่อ "ราอูด" ซึ่งเป็นนายทหารราบ มี
หน้าที่เป็นนายเวรหนึ่งชื่อ บังเอิญก่อมมั่งตั้งโรแบร์
เดินไปตกต้องพันพะ ดเรือนที่พักของเขาเข้า ก่อม
มั่งตั้งโรแบร์ ก็โกรธุดำนายร้อยโท ราอูด หาว่าไม่

การเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ในสมัยเมื่อครั้งท่านพระยาอรรคราชนาถภักดี (หวาด
บุญนาค) เมื่อยังเป็นพระยาวิเชียรขิบัติ ซึ่งเป็นบิดา
ท่านพระยาวิเชียรขิบัติ (แบน บุญนาค) ยังเป็นผู้สำเร็จ
ราชการเมืองจันทบูรนั้น ท่านพระยาอรรคราชนาถ
ได้จัดทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา บัณฑิต ๒ ครั้ง คือใน
วันที่ ๒๓ กันยายน เฉลิมพระชนมพรรษาพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (พระพุทธเจ้าหลวง) ครั้ง ๓
และในวันที่ ๓ มกราคม เฉลิมพระชนมพรรษาแห่ง
สมเด็จพระบรมราชินี (พระพันปีหลวง) และสมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่
หัวรัชกาลปัจจุบัน) ครั้ง ๓.

เมื่อมีการทำพิธีเฉลิมครั้งใดท่านพระยาอรรคราชนาถ
ย่อมมีการเชิญเชิญบรรดาพวกนายทหารฝรั่งเสด็จนับตั้ง

แขนงผู้บังคับการลงมาถึงชนนายร้อยเอก โท ครี เป็น
 ตำบับมารับประทานอาหาร (ดินเนอร์) ณเจวนของท่าน
 ทุกครั้ง (เจวนผู้ว่าราชการเมืองหนัดงอยู่ที่บ้านดุ่ม
 เดียวรอกถอนเดี่ยวหมดแล้ว) ผู้บังคับการคนใดที่มี
 ภรรยา (มาตาม) ท่านก็เชิญภรรยาไปด้วยทุกครั้ง
 ที่มงาน.

ก่อนถึงกำหนดเวตาเชิญ ท่านพระยาอรรคราชฯ
 ย่อมให้เกียรติยศแก่ผู้บังคับการทหารฝรั่งเค้สมาก เช่น
 จัดให้คนนำเอาแก้ว (สำหรับนั่ง) คนห้ามไปรับผู้
 บังคับการหรือมาตามของเขาด้วยทุกครั้ง การเลี้ยง
 อาหารดินเนอร์ให้แก่นายทหารฝรั่งเค้สครั้งใด ใน
 ส่วนบรรดาพวกสัตว์จรตตะบอยของท่านที่ใช้เช็บโต๊ะนั้น
 ท่านพระยาอรรคราชฯ นิยมใช้พวกผู้หญิงสาว ๆ (นาง
 รับใช้) แต่งตัวอย่างหรูหราตามสมัยนิยมในครั้งนั้น
 เช่นใส่เสื้อแขนหม่อมสะพายแพรเขียวแดง ให้ทำหน้าที่
 สัตว์จรตตะบอยทงสน หาได้ใช้ผู้ชายไม่.

เมื่อการเลี้ยงอาหารจวนจะเสร็จแล้วทั้ง ๒ ฝ่ายย่อม
 มีการกล่าวแสดงความเจริญต่อประเทศสยามและประ
 เทศฝรั่งเศสของกันและกันเสมอ โดยใช้เครื่อง พิณ
 พาทย์ บรรเลงเพลงสรรเสริญบารมีไทยและเพลง "มาร์
 แซยแยต์" ฝรั่งเศสประกอบด้วย ต่อเสร็จการเลี้ยงแล้ว
 ท่านพระยาอรรคราชฯ จึงมีการแสดงตกรไทย (ตกรว้า)
 ให้บรรดานายทหารฝรั่งเศสชมดูอีกด้วย ตกรของท่าน
 พระยาอรรคราชฯ ในครั้งนั้น โดยมากใช้พวกผู้หญิง
 ซึ่งเป็นนางบำเรอของท่านบ้าง ตั้งเกิดดูบรรดานาย
 ทหารฝรั่งเศสที่ได้มาเห็น ย่อมแสดงความรื่นเริงพอใจ
 (เพราะค่าที่ไม่เคยเห็น) อีกประการหนึ่งท่านพระยา
 อรรคราชฯ เป็นผู้พูดภาษาฝรั่งเศสได้แคล่วคล่องดี ทั้ง
 ตัวท่านเองก็ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ "เดย์ออง
 ดอน.นอร์" จากรัฐบาลฝรั่งเศสด้วย ในสมัยที่ท่านเคย
 เป็นเอกอัครราชทูตสยามกรุงปารีส ดั่งนั้นบรรดานาย
 และพลทหารฝรั่งเศสจึงยำเกรงและนิยมนับถือท่านมาก.

ต่อมาในปี ร.ศ. ๑๓๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านพระยาอรรคราชฯ
(หวาด บุนนาค) ไปรับราชการในกรุงเทพฯ แล้ว
ท่านพระยาวิชาธิบดี (แบน บุนนาค) เมื่อยังเป็นพระ
เทพสงครามปลัดเมืองจันทบุรี จึงได้รับหน้าที่เป็นผู้รักษา
ราชการและผู้ว่าราชการเมืองตลอดมาเป็นลำดับ จนถึง
เวลาที่กองทัพฝรั่งเศสเคลื่อนออกจากเมืองจันทบุรี.

ในสมัยที่ท่านพระยาวิชาธิบดี (แบน บุนนาค)
เป็นผู้รักษาราชการเมืองหรือเป็นผู้ว่าราชการเมืองต่อ
มาขึ้น การทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่คงกระทำตาม
เคย และเชื้อเชิญนายทหารฝรั่งเศสมารับประทาน
อาหาร (ดินเนอร์) เช่นเดียวกับเมื่อครั้งท่านพระ
ยาอรรคราชฯ (หวาด บุนนาค) ทุกคราวเหมือนกัน.

แต่การใช้สัจจตบอยผู้หญิงนั้นเป็นอันยกเลิก โดย
ใช้พวกเด็กชายหนุ่ม ๆ มีข้าพเจ้าเป็นต้นทำหน้าที่แทน
ส่วนการเดินละครไทยให้นายทหารฝรั่งเศสดูนั้น ก็เป็น
อันไม่มีให้ดูเช่นเดียวกัน.

วันฉลองชาติฝรั่งเศส

ในวันที่ ๓๒-๓๓ กรกฎาคม กองทหารฝรั่งเศส
ย่อมมีการทำพิธีฉลองชาติฝรั่งเศสครั้งหนึ่ง เรียกว่า
“กัสตอซูเย” เมื่อกองทหารฝรั่งเศสทำการฉลองชาติ
ของเขาแล้วเขาก็มีหนังสือ (บัตร) เชิญข้าราชการ
ฝ่ายสยามชั้นผู้ใหญ่ มีท่านผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น
ไปรับประทานอาหาร (ดินเนอร์) ยังกองทหารฝรั่งเศส
เหมือนกัน เช่นเดียวกับที่ฝ่ายเราได้เชิญเขามาใน
การเฉลิม.

บรรดาสถานที่ในค่ายทหาร เช่นที่ทำการและโรง
ทหารเหล่านี้เขาตกแต่งประดับประดาด้วยธงชาติสดดอก
ไม้ ใบไม้ โคมไฟ (อย่างทำนองทำเฉลิม) ส่วนบ้าน
เรือนของคนในบ่อนักฝรั่งเศสเขาก็ให้ปักธงประดับ
ประดาเช่นเดียวกัน.

วันฉลองชาติฝรั่งเศส

ในวันที่ ๓๒-๓๓ กรกฎาคม กองทหารฝรั่งเศส
ย่อมมีการทำพิธีฉลองชาติฝรั่งเศสครั้งหนึ่ง เรียกว่า
“กัสตอซูเย” เมื่อกองทหารฝรั่งเศสทำการฉลองชาติ
ของเขาแล้วเขาก็มีหนังสือ (บัตร) เชิญข้าราชการ
ฝ่ายสยามชั้นผู้ใหญ่ มีท่านผู้ว่าราชการการเมืองเป็นต้น
ไปรับประทานอาหาร (ดินเนอร์) ยังกองทหารฝรั่งเศส
เช่นเดียวกับที่ฝ่ายเราได้เชิญเขามาใน
การเฉลิม.

บรรดาสถานที่ในค่ายทหาร เช่นที่ทำการและโรง
ทหารเหล่านี้เขาตกแต่งประดับประดาด้วยธงชาติเสดออก
ไม้ ใบไม้ โคมไฟ (อย่างทำนองทำเฉลิม) ส่วนบ้าน
เรือนของคนในบ่อนักฝรั่งเศสเขาก็ให้ปักธงประดับ
ประดาเช่นเดียวกัน.

นอกจากที่เขาได้มีการตั้งดูข้าราชการฝ่ายเราแล้ว
 เขาได้มีการเล่นเช่นการกีฬาต่าง ๆ ให้ดูอีกด้วยการ
 กีฬาของเขา^๕ นั้น มังวญวน^๕ แข่งม้า แต่ใช้พ่อแทนม้า
 กับการกีฬาอย่างอื่น ๆ อีก เช่นการบีตดาตีหม้อ นุ่ง
 กระสอบวิ่งแข่งกัน เขารางวัลตั้งของ^๕ เหล่านี้เป็นคน
 นักกีฬาของเขา^๕ ก็ใช้พวกทหารฝรั่ง^๕ และทหารญวน
 นั้นเอง.

ในระหว่างที่กองทัพฝรั่ง^๕ ตั้งมั่นนอนดูชาติของ
 เขา^๕ นั้น เขาย่อมเปิดโอกาสให้ราษฎรพลเมืองเข้าไป
 เทียวชมดูได้ตลอดจนถึงค่ายทหาร จนกว่าจะเสร็จงาน
 งานนอนดูชาติฝรั่ง^๕ นั้น เขาได้จัดการทำทุกปีหาได้
 งดเว้นไม่.

มังวญวน^๕ ที่กล่าวข้างบนนั้น นอกจากที่เขา^๕ มีเล่น
 ในการเล่นดูชาติแล้ว ตามปกติกาต พวกทหารญวน
 ย่อมแสดงการเล่นเสมอ คือในราวอาทิตย์ละ ๓ ครั้งบ้าง
 หรือ ๒ อาทิตย์ ๓ ครั้งบ้างเสมอไม่ขาด ที่เล่นกันก็ไม่

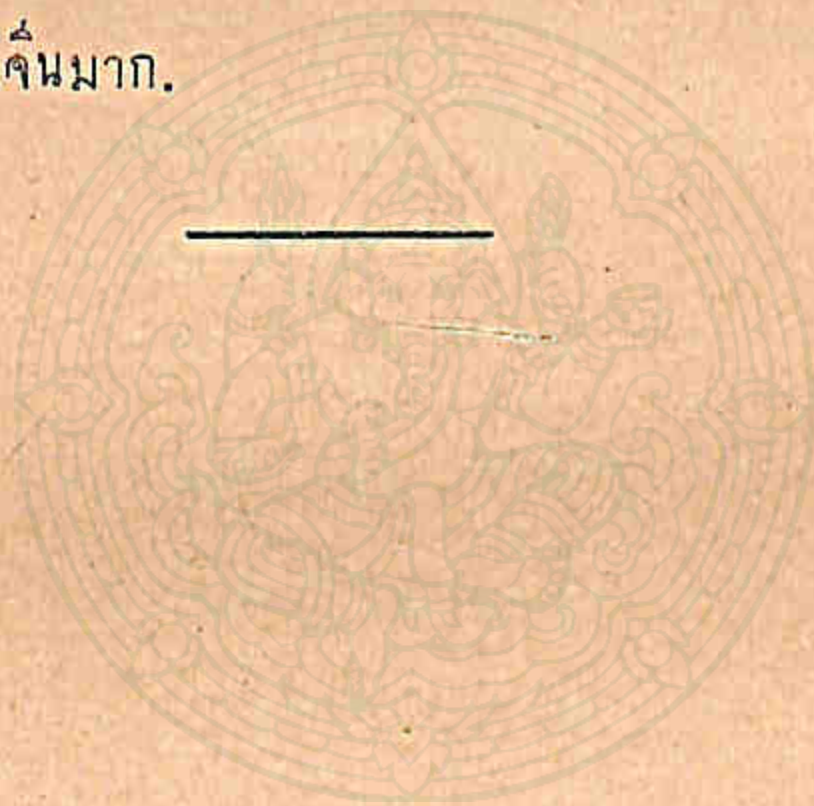
นอกจากที่เขาได้มีการเตยงดูข้าราชการฝ่ายเราแล้ว
 เขาได้มีการเล่นเช่นการกีฬาต่าง ๆ ให้ดูอีกด้วยการ
 กีฬาของเขา นั้น มังวญวน แข่งม้า แต่ใช้พ่อแทนม้า
 กับการกีฬาอย่างอื่น ๆ อีก เช่นการบีดตาคัดหม้อ นุ่ง
 กระสอบวิ่งแข่งกัน เขารางวัดตั้งของ เหล่านี้เป็นคน
 นักกีฬาของเขา ก็ใช้พวกทหารฝรั่งเค้ส และทหารญวน
 นั้นเอง.

ในระหว่างที่กองทัพฝรั่งเค้สมีงานฉลองชาติของ
 เขา นั้น เขาย่อมเปิดโอกาสให้ราษฎรพลเมืองเข้าไป
 เทียวชมดูได้ตลอดจนถึงค่ายทหาร จนกว่าจะเสร็จงาน
 งานฉลองชาติฝรั่งเค้สนั้น เขาได้จัดการทำทุกปีหาได้
 งดเว้นไม่.

มังวญวนที่กล่าวข้างบนนั้น นอกจากที่เขาได้เล่น
 ในการฉลองชาติแล้ว ความปกติกาต พวกทหารญวน
 ย่อมแสดงการเล่นเสมอ คือในราวอาทิตย์ละ ๑ ครั้งบ้าง
 หรือ ๒ อาทิตย์ ๑ ครั้งบ้างเสมอไม่ขาด ที่เล่นกันก็ไม่

มีอะไรนอกจากจะแก้รำคาญ เพื่อให้พวกของเขารับ
 เริงสนุกไม่หงอยเหงาเท่านั้น.

ความจริงกฎเกณฑ์ ไม่น่าดูเลย การแต่งตัวก็
 การเขียนหน้ากต ทาทางกริชกตเดินกต นับว่าผิดกัน
 กบงวของจันมาก.

ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากจันทบุรี
และการตั้งกองสุดท้ายฝรั่งเศสประจำเมืองจันทบุรี

ในร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) รัฐบาลสยามได้ทำสัญญาตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศส โดยรัฐบาลสยามยอมยกเมืองตราขและเกาะทั้งหลายภายใต้แหลมสิงห์ มีเกาะข้างเป็น ตลอดจนไปจนถึงเมืองประจันตคีรีเขตต์ (เกาะกง) ให้แก่กรุงฝรั่งเศสแล้ว ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสได้ยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี

ตั้งนั้นในปี ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) กองทหารฝรั่งเศสจึงได้ถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีย้ายไปประจำอยู่เมืองตราข นับว่าเมืองตราขต้องตกไปอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสคราวหนึ่งชั่วเวลา ๓ ปี แล้วก็กลับคืนกลับมาเป็นพระราชอาณาเขตต์อีก โดยที่รัฐบาลสยามได้ยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเขมราฐ และศรีโสภณตลอดไปถึงต้นน้ำเกาะปอ (เมืองประจันตคีรี

เซตต์) ให้แก่กรุงฝรั่งเศส แต่เหตุการณ์ในสมัยฝรั่งเศส
 ศึกปกครองอยู่เมืองตราซเป็นเวลาดำเนิน ๓ ปีนั้น ข้าพเจ้ารู้
 เรื่องความเป็นไปไม่ตลอด ดังนั้นข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึง
 เมื่อกองทหารฝรั่งเศสได้ถอนทหารออกจากเมือง
 จันทบุรีแล้ว ไม่กี่เดือนทางรัฐบาลฝรั่งเศสก็ขอตั้ง
 กองชุดฝรั่งเศสขึ้นในเมืองจันทบุรี มีมองซิเออร์โมริศ
 ปายา ออกมาประจำอยู่เป็นคนแรก

ในชั้นต้นที่มองซิเออร์โมริศปายา ออกมาประจำ
 อยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้นยังไม่มีสถานที่จะพักอาศัย รัฐบาล
 ของเราจึงยอมให้เขาพัก อยู่ในค่ายทหารฝรั่งเศส ก่อน
 ภายหลังรัฐบาลของเราได้รับขอเรือนหลังหนึ่งซึ่งอยู่คนตะ
 ฟากฝั่งแม่น้ำจันทบุรี ตรงข้ามกับวัดใหม่เดี๋ยวนี้ ซึ่งแต่
 ก่อนใช้เป็นสถานกงสุตอังกฤษ และภายหลัง ตกมาเป็น
 ของมองตะยะมังชา (พม่าในบังคับอังกฤษ) นั้นให้เป็น
 สถานกงสุตฝรั่งเศส มองซิเออร์โมริศปายาจึงได้ไป
 อยู่เรือนหลังนี้ ใช้เป็นสถานกงสุตฝรั่งเศสตั้งแต่นั้นมา.

สถานไวต์กิงส์ตฝรั่งเศสนั้น ภายหลังเมื่อ ร.ศ.
 ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) รัฐบาลสยามได้ตกลงกับรัฐบาล
 ฝรั่งเศส โดยทำสถานทีกิงส์ตฝรั่งเศสให้ใหม่ (คือ
 ที่ตั้งอยู่ข้างที่ว่าการอำเภอเมืองเดียวกัน) เพื่อเป็นการ
 ตอบแทนในเรื่องที่ฝรั่งเศสยอมตกลงให้รถถนนที่ฝั่งศพ
 ของทหารฝรั่งเศสและพลทหารญวนที่เมืองจันทบุรีและ
 ที่ปากน้ำไปไว้ที่สุสานวัดโรมันคาทอลิก.

การพิชิตเมืองจันทบุรี

เมื่อกองทหารฝรั่งเค้ลล์ถอนทหารจากจันทบุรีไปตั้ง
อยู่ที่เมืองตราขไนต้นปี ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) แล้ว.

ต่อมาในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. นั้นเอง ได้ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านมหาอำมาตย์ โท พระยามหา
อำมาตยาธิบดี (เส่ง วีระศิริ) เมื่อยังเป็นพระยาศรีสุห
เทพราช ปลัดทูตของกระทรวงมหาดไทย ออกมาจัด
การทำพิธีการฉลองเมืองจันทบุรีพร้อมด้วย ข้าราชการ
ฝ่ายบ้านเมือง พระยามหาอำมาตยาธิบดีได้ออกไป
เมืองจันทบุรี โดยเรือรบหลวงมกุฎราชกุมาร มีข
ราชการฝ่ายสยาม ที่เป็นชาวต่างประเทศ ออกไปพร้อม
ด้วยท่านพระยามหาอำมาตยาธิบดีด้วย คือ พระยาภัก
ดิญาณไมตรี ในเมื่อยังเป็นนายเว้สเคนกาด ที่ปรึกษา
ราชการกระทรวงการต่างประเทศ ๓ นายโรบินส์ ที่ปรึกษา
ราชการกระทรวงมหาดไทย ๓ กับ ข้าราชการฝ่ายทหาร

เรือซึ่งเป็นชาวต่างประเทศอีก๒นาย ฝ่ายข้าราชการ
เมืองจันทบุรีมี ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชาชีพดี
(แบน บุนนาค) ซึ่งในเวลานั้นเป็นผู้ว่าราชการเมืองจันท
บุรีเป็นต้น.

การทำพิธีฉลองเมืองจันทบุรีนั้น ได้จัดทำอยู่
เป็นเวลา๓วันจึงเสร็จการพิธี การจัดทำนั้นคือโดยยกปรา
สาทในบริเวณหน้าโรงทหารญวน (คือที่ตั้งศาลารัฐบาล
มณฑลเดียวกัน) ขึ้นหลายหลัง คือให้เป็นที่ประชุมข่า
ราชการบ้าง สำหรับประชาชนพลเมืองบ้าง สำหรับพระสงฆ์บ้าง โรงการเล่นมโหรีสพบ้าง มโหรีสพ
ที่จัดหามาเล่นนั้นมตึก เพื่อง หุ่น และหนังเป็นต้น ส่วน
สถานที่บริเวณ ได้ประดับประดาด้วยเฟืองใบไม้ กับ ธง
ช้างและโคมไฟพร้อม ตั้งเกตุคู่ประชาชนพลเมืองต่าง
พากันไปเที่ยวชมและต่างแสดงความว่าเรงยินดีอยู่ทุกวี่วัน.

ในวันแรก ได้ทำพิธียกเสาชิงช้าขึ้นบริเวณศาลารัฐ
บาลมณฑลเดียวกัน ก่อนที่จะมีการชักธง มหาราช

เรือซึ่งเป็นชาวต่างประเทศอีก๒นาย ฝ่ายข้าราชการ
เมืองจันทบุรีมี ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชาธิบดี
(แบน บุนนาค) ซึ่งในเวลานั้นเป็นผู้ว่าราชการเมืองจันท
บุรีเป็นต้น.

การทำพิธีฉลองเมืองจันทบุรีนั้น ได้จัดทำอยู่
เป็นเวลา๓วันจึงเสร็จการพิธี การจัดทำนั้นคือโดยยกปรา
สาทในบริเวณหน้าโรงทหารฉนวน (คือที่ตั้งศาลารัฐบาล
มณฑลเดียวกัน) ขึ้นหลายหลัง คือให้เป็นที่พักประชุมข้า
ราชการบ้าง สำหรับประชาชนพลเมืองบ้าง สำหรับ
พระสงฆ์บ้าง โรงการเต้นมโหรีสำหรับ มโหรีสพ
ที่จัดหามาเต้นนั้นมโหรีเก เพดง หุ่น และหนึ่งเป็นต้น ส่วน
สถานที่บริเวณ ได้ประดับประดาด้วยไฟโคมไฟไม้กับธง
ช้างและโคมไฟพร้อม ตั้งเกตุคู่ประชาชนพลเมืองต่าง
พากันไปเที่ยวชมและต่างแสดงความว่าเริงยินดีอยู่ทุกหน้า.

ในวันแรก ได้ทำพิธียกเสาชิงช้าที่บริเวณศาลารัฐ
บาลมณฑลเดียวกัน ก่อนที่จะมีการชักธง มหาราช

ใหญ่ชนนั้น ทางฝ่ายบ้านเมืองได้อาราธนาพระสงฆ์
และนักหมายข้าราชการและประชาชนพลเมืองมาประชุม
อยู่สระพรังพร้อม นอกนั้นผู้บังคับการเรือรบมกุฏราช
กุมารได้จัดพดทหารเรือ๒หมวดมาตั้งแถวเป็นเกียรติยศ
ด้วย.

เมื่อจวนใกล้ถึงเวลาดึกษุ ทกำหนดไว้แล้ว ท่าน
พระยามหาอำมาตยาธิบดี ได้กล่าวบรรยายถึงเหตุผล
ที่รัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่ง คัดได้ทำการตกลงกันใน
เรื่องที่ฝรั่งเคียดยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี ให้
ทราบทั่วกันพอเป็นเค้าความ จนถึงที่สุดท่านได้เป็นผู้
ออกมาอำนวยการทำพิธีฉลองเมืองนั้นแล้ว ท่านพระยา
มหาอำมาตยาธิบดี จึงได้ชักธงมหาราชใหญ่อันเป็น
ธงประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวชนประ
จำเต้าเป็นสำคัญ ในขณะที่พระสงฆ์ได้สวดชัยมงคล
คาถา ข้าราชการและประชาชนได้เบ่งเสียงให้ชน๓ตา
และแสดงอาการกิริยาร่าเริงยินดีทั่วหน้า ฝ่ายกองทหาร

ใหญ่ขึ้นนั้น ทางฝ่ายบ้านเมืองได้อาราธนาพระสงฆ์
และนักหมายข้าราชการและประชาชนพดเมืองมาประชุม
อยู่ระพรังพร้อม นอกนั้นผู้บังคับการเรือรบมกุฎราช
กุมารได้จัดพลทหารเรือ๒หมวดมาตั้งแถวเป็นเกียรติยศ
ด้วย.

เมื่อจวนใกล้ถึงเวลาฤกษ์ที่กำหนดไว้แล้ว ท่าน
พระยามหาอำมาตยาธิบดี ได้กล่าวบรรยายถึงเหตุผล
ที่รัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่ง ศสได้ทำการตกลงกันใน
เรื่องที่ฝรั่งเคสยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี ให้
ทราบทั่วกันพอเป็นเค้าความ จนถึงที่สุดท่านได้เป็นผู้
ออกมาอำนวยการทำพิธีฉลองเมืองนั้นแล้ว ท่านพระยา
มหาอำมาตยาธิบดี จึงได้ชักธงมหाराชใหญ่ขึ้นเป็น
ธงประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นประ
จำแต่เป็นสำคัญ ในขณะที่พระสงฆ์ได้สวดชัยมงคล
คาถา ข้าราชการและประชาชนได้เปดังเสียงให้ขม๓ตา
และแต่คงอาการกิริยาร่าเริงยินดีทั่วหน้า ฝ่ายกองทหาร

เรือได้กระทำวนทียาวๆ แต่ยังไม่ถึงฝั่งคนคนละ ๓ ครั้ง จึง
เป็นอันเสร็จพิธีการ.

ในวันรุ่งขึ้นเวทียาคำเจ้าหน้าทฝ่ายบ้านเมืองได้มี
การเลี้ยงอาหาร (ดินเนอร์) พร้อมด้วยท่านพระยามหา
อำมาตยาธิบดีเป็นประธาน ณ โรงงหวทหารญวณซึ่ง
ตั้งอยู่ในบริเวณสนามนั้นด้วย ส่วนข้าราชการฝ่าย
ฝรั่งเศษมีมองซีเออร์ โมริศปายาโวลด์กงสุลฝรั่งเศษประ
จำเมืองจันทบุรีพร้อมด้วยมาตามก็ได้รับเชิญมาในการ
เลี้ยงอาหารด้วย.

เมื่อการเลี้ยงอาหารจวนจะสำเร็จแล้ว ท่านพระ
ยามหาอำมาตยาธิบดีในนามของประเทศสยามกับมอง
ซีเออร์ โมริศปายาในนามของประเทศฝรั่งเศษได้กล่าว
แสดงความยินดีซึ่งกันและกันถึงข้อที่ได้ตกลงกันในระ
หว่างสองประเทศนี้ตามธรรมเนียม แล้วเป็นอันเสร็จ
พิธีการ.

การย้ายเมืองไปตั้งอยู่ในกองทหาร

เมื่อทางราชการ ได้ทำพิธีการ ถอดเมือง เป็นการ
เสร็จเรียบร้อยแล้ว ค่อนันมาในปี ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ.
๒๔๔๗) นั้นเอง ทางราชการก็คำสั่งให้ ย้ายสถานที่
ทำการ ของรัฐบาล จากศาลากลางริมน้ำ ไปตั้งอยู่ใน
ค่ายของฝรั่งเศษ (คือโรงเรียนที่ตั้งที่เบ็นต์โมสร์ทหาร
พรานเดียนไฮ เป็นศาลากลาง๑หลังๆ ที่เป็นคตงไฮเป็น
ศาลมณฑล) ๑ หลัง หลังที่ใช้เป็นเวรรักษาการณที่
ตั้งอยู่ริมประตูค่ายนั้น ใช้เป็นที่ว่าการอำเภอเมือง๑หลัง
ส่วนที่บ่ากนากให้ ย้ายอำเภอจากบ้านคตองยายดำมาตั้ง
อำเภออยู่ที่บริเวณคตงแดงด้วยจนทุกวันนี้.

ส่วนโรงเรียนในค่ายทหารเมือง จันทบุรี นอกจากนั้น
ท่านผู้ว่าราชการเมืองได้เกณฑ์ ให้ครอบครัวของบรรดา
ข้าราชการบางคนไปพักอาศัยอยู่หลายหลัง มีข้าพเจ้า
เป็นต้นก็ได้เข้าไปพักอยู่ในค่ายทหารนั้นด้วย.

จนกาลล่วงต่อมาใน ปี ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๘)
 ทางราชการได้จัดตั้งกองทหารเรือขึ้นที่เมืองจันทบุรี
 กองทหารเรือจึงได้ตั้งอยู่ที่ค่ายทหารฝรั่งเศษ ส่วนทาง
 ฝ่ายบ้านเมืองก็ค่อยย้ายสถานที่ราชการกลับมาอยู่ที่เดิม
 อีก (คือ ที่ศาลากลางริมหน้า หล่งเก่า)

* กองทหารเรือที่ตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้น ภายหลัง
 ทางราชการได้ให้ยุบเลิกเสียโดยเปลี่ยนรูปการ ให้เป็น
 ทหารบก (คือกองพันกรมทหารพราน).

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทยใหม่ ครอบกัณฑ์นบุษ พระนคร
 นายบุญแจ้ง ศรีสุชาติ ผู้พิมพ์ โฆษณา